

DESPRE MARX ȘI ENGELS

V.I. LENIN

Proletari din toate țările, uniți-vă!

**DESPRE
MARX ȘI ENGELS**

COLECȚIE DE ARTICOLE

VLADIMIR ILICI LENIN
1895–1914

REPUBLICARE
COMUNISM ȘTIINȚIFIC
2025

Capitolul 1

Karl Marx

Articolul despre Karl Marx, care apare acum în broșură, a fost scris de mine, după câte îmi amintesc, în 1913, pentru Enciclopedia „Granat”. La sfârșitul articolului era dată o bibliografie destul de amănunțită a literaturii despre Marx, mai ales străină. Această bibliografie nu figurează în ediția de față. Redacția enciclopediei a omis și ea, la rândul ei, din considerente de cenzură, sfârșitul articolului despre Marx, care era consacrat expunerii tacticii sale revoluționare. Din păcate, nu am posibilitatea să reproduc acest sfârșit, deoarece ciorna a rămas printre hârtiile mele la Cracovia sau în Elveția. Îmi amintesc doar că în această parte citam, printre altele, pasajul din scrisoarea lui Marx către Engels din 16.04.1856 în care Marx scria: „În Germania totul va depinde de posibilitatea de a sprijini revoluția proletară printr-o a doua ediție a războiului țărănesc german. În cazul acesta, lucrurile vor merge de minune”¹. Iată ce n-au înțeles, începând din 1905, menșevicii noștri, care au ajuns acum să trădeze cu totul socialismul și să treacă de partea burgheziei.

1.1 Introducere

Marx, Karl s-a născut la 5 mai st. n. 1818, în orașul Trier (Prusia renană). Tatăl său era avocat, evreu, care a trecut în 1824 la protestantism. Familia Marx era avută, cultă, fără să fie revoluționară. După absolvirea liceului din Trier, Marx urmează cursurile întâi la Universitatea din Bonn, apoi la cea din Berlin, studiind dreptul, dar mai ales istoria și filozofia. Își termină studiile

¹ K. Marx, F. Engels. *Opere*, vol. 29, p. 44.

în 1841, prezentând o teză de doctorat asupra filozofiei lui Epicur. Marx mai împărtășea încă pe atunci concepțiile idealiste ale lui Hegel. La Berlin se alătură cercului „hegelienilor de stânga” (Bruno Bauer și alții), care încercau să tragă din filozofia lui Hegel concluzii ateiste și revoluționare.

După terminarea studiilor universitare, Marx se mută la Bonn cu intenția de a îmbrățișa cariera universitară. Dar politica reacționară a guvernului — care în 1832 îi luase lui Ludwig Feuerbach catedra universitară și în 1836 refuzase încă o dată să-l reprimească la universitate, iar în 1841 interzisese tânărului profesor Bruno Bauer să țină prelegeri la Bonn — îl silește pe Marx să renunțe la cariera universitară. Dezvoltarea ideilor hegelianismului de stânga înregistra, în această perioadă, în Germania, progrese rapide. Îndeosebi Ludwig Feuerbach începe, după 1836, să critice teologia și să se orienteze spre materialism, la care aderă definitiv în 1841 („Esența creștinismului”); în 1843 apare cartea sa „Principiile de bază ale filozofiei viitorului”. „Trebuie să fi trăit singur efectul eliberator” al acestor cărți — scria mai târziu despre ele Engels. „Noi” (adică hegelienii de stânga, printre care și Marx) „am devenit dintr-o dată feuerbachieni.”² În acea vreme, burghezii radicali din Renania, care aveau oarecare contingente cu hegelienii de stânga, fondează la Colonia un ziar de opoziție — „Gazeta renană” (care începe să apară la 1 ianuarie 1842). Marx și Bruno Bauer sunt invitați ca principali colaboratori ai acestui ziar, iar în octombrie 1842 Marx devine redactor-șef și se mută de la Bonn la Colonia. Sub redacția lui Marx, orientarea democratică-revoluționară a ziarului devine tot mai netă, și guvernul, după ce supune ziarul unei duble și triple cenzuri, hotărăște, în cele din urmă, la 1 ianuarie 1843 suspendarea lui. Marx se vede silit să părăsească la această dată postul de redactor, dar nici plecarea lui nu salvează ziarul, care în martie 1843 este suprimat. Printre articolele cele mai importante publicate de Marx în „Gazeta renană”, Engels menționează, în afară de cele enumerate mai jos (vezi *Bibliografia*, pagina 35 a acestui document), și un articol despre situația țăranilor viticultori din valea Moselei³. Întrucât în activitatea sa publicistică se lovise de faptul că nu cunoștea suficient economia politică, Marx se apucă să studieze cu râvnă această știință.

În 1843, Marx se căsătorește, la Kreuznach, cu Jenny von Westphalen, prietena sa din copilărie, cu care era logodit încă din anii studenției. Soția sa făcea parte dintr-o familie de nobili reacționari din Prusia. Fratele ei mai mare avea să fie ministrul de interne al Prusiei într-o epocă din cele mai reacționare, 1850–1858. În toamna anului 1843, Marx se mută la Paris pentru a scoate

² Ibid., vol. 21, p. 273.

³ Ibid., vol. 1, pp. 191–222.

aici, în străinătate, o revistă radicală împreună cu Arnold Ruge (1802–1880; hegelian de stânga, între 1825 și 1830 stă la închisoare; după 1848 emigrant; după 1866–1870 partizan al lui Bismarck). Dar din această revistă, intitulată „Analele germano-franceze”, nu apare decât un singur număr. Ea își încetează apariția din cauza greutăților legate de difuzarea ei clandestină în Germania și din cauza divergențelor dintre Marx și Ruge. Încă în articolele publicate în această revistă, Marx se situează pe o poziție revoluționară, proclamând „critica necruțătoare a realității existente”, mai ales „critica armelor”⁴ și făcând apel la *mase* și la *proletariat*.

În septembrie 1844 vine pentru câteva zile la Paris Friedrich Engels, care devine de atunci prietenul cel mai apropiat al lui Marx. Amândoi participă în modul cel mai activ la viața clocotitoare a grupurilor revoluționare din Paris (o însemnătate deosebită avea atunci doctrina lui Proudhon, pe care Marx a combătut-o fără cruțare în lucrarea sa „Mizeria filozofiei”, apărută în 1847). Luptând cu îndârjire împotriva feluritelor doctrine ale socialismului mic-burghez, ei elaborează teoria și tactica *socialismului proletar revoluționar* sau a comunismului (marxismului). Vezi scrierile lui Marx din această perioadă, 1844–1848, în *Bibliografie*. În 1845, la cererea insistentă a guvernului prusian, Marx este expulzat din Paris ca revoluționar primejdios. El se mută la Bruxelles. În primăvara anului 1847, Marx și Engels aderă la o asociație secretă de propagandă, denumită „Liga comuniștilor”, și participă la Congresul al II-lea al acestei Ligi (Londra, noiembrie 1847), unde au un rol de seamă. Din însărcinarea acestui congres, ei scriu celebrul „Manifest al Partidului Comunist”, apărut în februarie 1848. În această operă este expusă cu o limpezime și o precizie genială o nouă concepție despre lume, materialismul consecvent, care îmbrățișează și domeniul vieții sociale, dialectica, cea mai cuprinzătoare și mai profundă teorie a dezvoltării, și teoria luptei de clasă și a rolului istoric revoluționar de importanță mondială al proletariatului, făuritor al unei societăți noi, societatea comunistă.

Când izbucnește revoluția din februarie 1848⁵, Marx este expulzat din Belgia. El se reîntoarce la Paris, de unde pleacă, după revoluția din martie⁶, în Germania, la Colonia. Aici apare, de la 1 iunie 1848 până la 19 mai 1849, „Noua gazetă renană”, al cărei redactor-șef este Marx. Noua teorie și-a găsit o strălucită confirmare în desfășurarea evenimentelor revoluționare din 1848–1849, ca și în toate mișcările proletare și democratice din toate țările lumii.

⁴ Ibid., p. 420.

⁵ Nota EP: Este vorba de revoluția burgheză din februarie 1848 din Franța.

⁶ Nota EP: Este vorba de revoluția burgheză din Germania și Austria, care a început în martie 1848.

Contrarevoluția triumfătoare îl trimite mai întâi pe Marx în judecată (este achitat la 9 februarie 1849), pentru ca apoi să-l expulzeze din Germania (la 16 mai 1849). El pleacă mai întâi la Paris, dar e expulzat și de aici, după demonstrația din 13 iunie 1849⁷ și se mută la Londra, unde rămâne până la sfârșitul vieții.

Condițiile vieții de emigrație, care se reliefează pregnant din corespondența dintre Marx și Engels (publicată în 1913), erau deosebit de grele. Marx și familia sa erau de-a dreptul striviți de nevoi; fără sprijinul financiar permanent și devotat al lui Engels, Marx nu numai că nu ar fi putut termina „Capitalul”, dar ar fi căzut inevitabil pradă mizeriei. În afară de aceasta, teoriile și curentele socialismului mic-burghez, și în general ale socialismului neproletar, care erau predominante, îl sileau pe Marx să ducă neîncetat o luptă necruțătoare și să respingă uneori atacuri personale brutale și furi-bunde („Herr Vogt”). Ținându-se deoparte de cercurile de emigranți, Marx elaborează într-o serie de lucrări devenite istorice (vezi *Bibliografia*) teoria sa materialistă, consacrandu-și forțele mai ales studiului economiei politice. Marx a revoluționat această știință (vezi mai jos *doctrina* lui Marx) în lucrările sale „Contribuții la critica economiei politice” (1859) și „Capitalul” (vol. I, 1867).

Epoca de învioreare a mișcărilor democratice de la sfârșitul deceniului al 6-lea și din decenul al 7-lea îl recheamă pe Marx la activitatea practică. În 1864 (la 28 septembrie) este întemeiată la Londra celebra Internațională I, „Asociația Internațională a Muncitorilor”. Marx a fost sufletul acestei asociații, autorul primei ei „Adrese”⁸ și al unei serii de rezoluții, declarații și manifeste. Reunind mișcarea muncitorească din diferitele țări, străduindu-se să îndrume pe făgașul unei activități comune diversele forme ale socialismului neproletar, premarsist (Mazzini, Proudhon, Bakunin, trade-unionismul liberal englez, oscilările lassalleene spre dreapta în Germania etc.), combătând teoriile tuturor acestor secte și școli, Marx făurește o tactică unitară a luptei proletare a clasei muncitoare din diferitele țări. După căderea Comunei din Paris (1871), pe care Marx a analizat-o atât de pătrunzător, de precis și de strălucit, ca un *om de acțiune*, ca un revoluționar (în „Războiul civil din Franța”, 1871), și după scindarea Internaționalei de către bakuniști, existența acesteia în Europa devenise imposibilă. După Congresul de la Haga (1872)

⁷ Nota EP: Este vorba de demonstrația populară de la Paris organizată de partidul miciei burghezii („Muntele”) în semn de protest împotriva încălcării de către președinte și majoritatea Adunării legislative a rânduielilor constituționale statornicite de revoluția din 1848. Demonstrația a fost înăbușită de guvern.

⁸ K. Marx, F. Engels. *Opere*, vol. 16, pp. 5–14.

al Internaționalei, Marx obține mutarea Consiliului General al Internaționalei la New York. Internaționala I își încheiase misiunea istorică, inaugurând o epocă de dezvoltare incomparabil mai puternică a mișcării muncitorești în toate țările lumii, epocă de dezvoltare *în largime*, epocă în care s-au constituit partide muncitorești socialiste *de masă* în cadrul fiecărui stat național.

Activitatea intensă depusă în cadrul Internaționalei îmbinată cu preocupările și mai intense de ordin teoretic au zdruncinat definitiv sănătatea lui Marx. El continuă să se ocupe de economia politică și să lucreze la terminarea „Capitalului”, adunând numeroase materiale noi și studiind o serie de limbi (de pildă limba rusă); boala l-a împiedicat însă să termine „Capitalul”.

La 2 decembrie 1881 îi moare soția. La 14 martie 1883 Marx adoarme pentru totdeauna în fotoliul său. Este înmormântat, alături de soția sa, în cimitirul Highgate din Londra. Dintre copiii lui Marx, câțiva au murit de mici la Londra, pe când familia se zbătea în mizerie. Cele trei fiice ale lui s-au căsătorit cu socialiști din Anglia și Franța: Eleanor cu Eduard Aveling, Laura cu Paul Lafargue și Jenny cu Charles Longuet. Fiul acestora din urmă este membru al Partidului socialist francez.

1.2 Doctrina lui Marx

Marxismul este sistemul de concepții și doctrina lui Marx. Marx a continuat și a sintetizat în mod genial cele trei curente ideologice principale din secolul al XIX-lea existente în trei dintre cele mai înaintate țări din lume: filozofia clasică germană, economia politică clasică engleză și socialismul francez, legat de doctrinele revoluționare franceze în general. Remarcabila consecvență și unitate — recunoscută chiar și de adversari — a concepțiilor sale, care constituie în totalitate materialismul modern și socialismul științific modern, ca teorie și program al mișcării muncitorești din toate țările civilizate ale lumii, ne obligă, înainte de a trece la expunerea conținutului principal al marxismului — anume doctrina economică a lui Marx —, să facem o sumară prezentare a concepției sale generale despre lume.

1.2.1 Materialismul filozofic

Începând din 1844–1845, când concepțiile sale s-au cristalizat, Marx a devenit materialist, și anume adept al lui L. Feuerbach, considerând și mai târziu că părțile slabe ale acestuia constau exclusiv în faptul că materialismul lui nu este îndeajuns de consecvent și de atotcuprinzător. Marx vedea însemnătatea istorică universală, „epocală” a lui Feuerbach tocmai în ruptura hotărâtă cu

idealismul lui Hegel și în proclamarea materialismului, care încă „în secolul al XVIII-lea, în special materialismul francez, nu a fost numai o luptă împotriva instituțiilor politice existente, ca și împotriva religiei și a teologiei existente, ci, în aceeași măsură, și o luptă... împotriva oricărei metafizici” (luată în sensul de „beție a speculațiilor”, spre deosebire de „filozofia trează”) („Sfânta familie”, în „Scrieri postume”). „Pentru Hegel — scrie Marx —, procesul gândirii, pe care, sub denumirea de idee, el îl transformă chiar într-un subiect de sine stătător, este demiurgul (creatorul) realului... La mine, dimpotrivă, lumea ideilor nu este nimic altceva decât lumea materială transpusă și tradusă în capul omului” („Capitalul”, vol. I, postfață la ediția a 2-a). Exprimând această filozofie materialistă a lui Marx, F. Engels, în deplină concordanță cu ea, scria în „Anti-Dühring” (*vezi*) — operă cunoscută de Marx încă în manuscris —: „Unitatea lumii nu constă în existența ei..., ci în materialitatea ei, și aceasta este dovedită... printr-o dezvoltare lungă și anevoioasă a filozofiei și a științelor naturii... Mișcarea este modul de existență a materiei. Nicio dată și nicăieri n-a existat materie fără mișcare, și nici nu poate să existe... Dacă se pune însă mai departe întrebarea ce sunt gândirea și conștiința și care este originea lor, constatăm că ele sunt produse ale creierului omenesc și că însuși omul este un produs al naturii, care s-a dezvoltat în mediul lui înconjurător și împreună cu acesta; date fiind acestea, se înțelege de la sine că produsele creierului omenesc, care în ultimă instanță sunt și ele tot produse ale naturii, nu contrazic restul înlănțuirii din natură, ci îi corespund”. „Hegel era idealist, cu alte cuvinte, pentru el, ideile din mintea lui nu erau imagini (în original *Abbilder*; câteodată Engels le numește „clîșee”) mai mult sau mai puțin abstracte ale obiectelor și proceselor reale, ci, invers, obiectele și dezvoltarea lor nu erau pentru el decât imaginile concretizate ale «ideii» existente undeva încă înaintea lumii”⁹. În „Ludwig Feuerbach” — lucrare în care Engels expune părerile sale și ale lui Marx asupra filozofiei lui Feuerbach, și pe care n-a încredințat-o tiparului decât după ce a recitit vechiul manuscris al lucrării asupra lui Hegel, asupra lui Feuerbach și asupra concepției materialiste a istoriei, scrise împreună cu Marx în 1844–1845 — Engels scrie: „Marea problemă fundamentală a oricărei filozofii, și îndeosebi a filozofiei moderne, este problema raportului dintre gândire și existență... dintre spirit și natură... Care este elementul primar: spiritul sau natura?... După felul cum răspundeau la această întrebare, filozofii se împărțeau în două mari tabere. Cei care susțineau că spiritul a existat înaintea naturii și care admiteau deci, în ultimă instanță, crearea lumii în vreun fel oarecare... alcătuiau tabăra idealismului. Ceilalți, care considerau natura ca element inițial, aparțineau diferitelor școli

⁹ Ibid., vol. 20, pp. 43, 58, 36, 25.

ale materialismului”. Orice altă utilizare a noțiunilor de idealism și materialism (în sens filozofic) duce numai la confuzii. Marx a respins categoric nu numai idealismul, care este întotdeauna legat într-un fel sau altul de religie, dar și punctul de vedere al lui Hume și al lui Kant, deosebit de răspândit în zilele noastre, agnosticismul, criticismul, pozitivismul, sub diferitele lor forme, socotind acest gen de filozofie ca o concesie „reaționară” făcută idealismului și, în cazul cel mai bun, ca „o acceptare pudică a materialismului pe ușa din dos și o negare a acestuia în fața lumii”¹⁰. Vezi în această privință, în afară de lucrările lui Engels și Marx amintite mai sus, scrisoarea către Engels din 12 decembrie 1866, în care Marx arătând că cunoscutul naturalist T. Huxley s-a situat pe poziții „mai materialiste” decât de obicei și a admis că, atât timp cât „observăm și gândim în mod real, nu putem părăsi niciodată terenul materialismului”, îi reproșă totodată acestuia „că deschide o porțiță” agnosticismului și humeismului. Trebuie relevat îndeosebi modul în care concepea Marx raportul dintre libertate și necesitate: „... Libertatea este înțelegerea necesității. Oarbă e necesitatea numai în măsura în care nu este înțeleasă” (Engels în „Anti-Dühring”). Ceea ce înseamnă: recunoașterea dominației legilor obiective în natură și recunoașterea transformării dialectice a necesității în libertate (concomitent cu transformarea „lucrului în sine”, necunoscut, dar cognoscibil, în „lucru pentru noi”, a „esenței lucrurilor” în „fenomen”). Marx și Engels considerau că principalele neajunsuri ale „vechiului” materialism, inclusiv ale celui feuerbachian (și cu atât mai mult ale materialismului „vulgar” al lui Buchner-Vogt-Moleschott), sunt următoarele:

1. acest materialism era „prin excelență mecanicist” și nu ținea seama de dezvoltarea chimiei și biologiei moderne, iar pentru zilele noastre ar trebui să adăugăm: de teoria electrică a materiei;
2. vechiul materialism era neistoric, nedialectic (metafizic în sens de antidialectic), nu promova consecvent și nu considera universal punctul de vedere al evoluției;
3. „esența umană” era concepută ca o abstracție, și nu ca „ansamblul relațiilor sociale” (determinate din punct de vedere istoric concret); de aceea, acest materialism nu făcea decât „să interpreteze” lumea, în timp ce e vorba de „a o schimba”, cu alte cuvinte nu înțelegea înseamnăta „activității revoluționare practice”.

¹⁰ Ibid., vol. 21, p. 276.

1.2.2 Dialectica

Marx și Engels considerau dialectica lui Hegel — cea mai cuprinzătoare, mai bogată în conținut și mai profundă teorie a dezvoltării — drept cea mai grandioasă cucerire a filozofiei clasice germane. Orice altă formulare a principiului dezvoltării, evoluției, ei o socoteau unilaterală și fără conținut, o considerau ca o deformare și o denaturare a procesului real al dezvoltării în natură și în societate (dezvoltare care decurge adesea în salturi, catastrofe și revoluții). „Se poate spune că Marx și cu mine am fost singurii care am salvat” (de nimicirea de către idealism, inclusiv de către hegelianism) „dialectica conștiință și am transpus-o în concepția materialistă asupra naturii”. „Natura constituie verificarea dialecticii, și trebuie să spunem că științele moderne ale naturii ne-au oferit pentru această verificare un material extrem de bogat” (acestea au fost scrise înainte de descoperirea radiului, a electronilor, a transmutației elementelor etc.), „care sporește zilnic, dovedind astfel că în natură lucrurile se petrec, în ultimă instanță, în mod dialectic, și nu metafizic”¹¹.

„Marea idee fundamentală — scrie Engels — că lumea nu trebuie înțeleasă ca un complex de lucruri definitive, ci ca un complex de procese, în care lucrurile în aparență stabile, ca și reflectarea lor mintală, în capul nostru, noțiunile, se află în neîntreruptă transformare, născându-se și pierind..., de la Hegel încoace, această mare idee fundamentală a intrat într-atât în conștiința socială, încât în forma ei generală aproape că nu mai este contrazisă. Dar între a recunoaște această idee fundamentală în cuvinte și a o aplica în realitate în fiecare domeniu al cercetării științifice în parte e o mare deosebire”. „Pentru filozofia dialectică nu există nimic definitiv, absolut, sacru; la toate și în toate ea dezvăluie caracterul trecător; în fața ei nu există nimic altceva decât procesul neîntrerupt de apariție și dispariție, de ridicare continuă de la inferior la superior. Ea însăși nu este altceva decât oglindirea acestui proces în creierul care gândește”. Așadar, după Marx, dialectica este „știința legilor generale ale mișcării, atât ale lumii exterioare cât și ale gândirii omenești”¹².

Această latură revoluționară a filozofiei lui Hegel a fost preluată și dezvoltată de Marx. Materialismul dialectic „nu mai are nevoie de o filozofie care să stea deasupra celorlalte științe”. Din vechea filozofie nu mai rămâne decât „știința gândirii și a legilor ei — logica formală și dialectica”¹³. Iar dialectica, în concepția lui Marx, ca și în aceea a lui Hegel, cuprinde ceea ce se numește astăzi teoria cunoașterii, gnoseologia, care trebuie să-și considere și ea obiec-

¹¹ Ibid., vol. 20, pp. 12, 24.

¹² Ibid., p. 138.

¹³ Ibid., pp. 26–27.

tul din punct de vedere istoric, studiind și sintetizând originea și dezvoltarea cunoașterii, trecerea de la necunoaștere la cunoaștere.

Astăzi, ideea dezvoltării, a evoluției a pătruns aproape în întregime în conștiința socială, dar nu prin filozofia lui Hegel, ci pe altă cale. Dar această idee, așa cum au formulat-o Marx și Engels, sprijinindu-se pe Hegel, este mult mai cuprinzătoare, mult mai bogată în conținut decât ideea de evoluție. O dezvoltare care repetă treptele străbătute anterior, dar le repetă altfel, pe o bază superioară („negarea negației”), o dezvoltare, ca să spunem așa, în spirală, și nu în linie dreaptă; — o dezvoltare prin salturi, catastrofe și revoluții; — „înteruperi ale continuității”; — transformarea cantității în calitate; — impulsuri interne spre dezvoltare, date de antagonismul, de ciocnirea forțelor și tendințelor deosebite care acționează asupra unui corp dat, în cadrul unui fenomen dat sau al unei societăți date; — interdependență și legătură foarte strânsă, indisolubilă a *tuturor* laturilor fiecărui fenomen (istoria evidențiind în permanență laturi noi), legătură care ne dă procesul universal al mișcării, unic și logic, — iată câteva trăsături ale dialecticii, teorie a dezvoltării mai bogată în conținut decât cea curentă. (Cf. scrisoarea lui Marx către Engels din 8 ianuarie 1868, în care el ridiculizează „trihotomiile rigide” ale lui Stein, care numai prin absurd ar fi putut fi confundate cu dialectica materialistă¹⁴).

1.2.3 Concepția materialistă a istoriei

Dându-și seama de inconsecvența, de imperfecțiunea și de unilateralitatea vechiului materialism, Marx ajunge la convingerea că e neapărat necesar „ca știința despre societate... să fie pusă de acord cu baza materialistă și reconstruită conform acestei baze”¹⁵. Dacă materialismul explică în general conștiința prin existență, și nu invers, materialismul în aplicarea lui la viața socială a omenirii cere explicarea conștiinței *sociale* prin existența *socială*. „Tehnologia — spune Marx („Capitalul”, vol. I) — dezvăluie atitudinea activă a omului față de natură, procesul nemijlocit de producție a vieții sale, iar prin aceasta și pe cel al condițiilor sale sociale de viață și al reprezentărilor spirituale care izvorăsc din ele”¹⁶. O formulare completă a tezelor fundamentale ale materialismului aplicat la societatea omenească și la istoria ei a dat Marx în prefața la lucrarea sa „Contribuții la critica economiei politice” prin următoarele cuvinte:

„În producția socială a vieții lor, oamenii intră în relații determinate, ne-

¹⁴ Ibid., vol. 32, pp. 9–10.

¹⁵ Ibid., vol. 21, p. 280.

¹⁶ Ibid., vol. 23, p. 381.

cesare, independente de voința lor — relații de producție —, care corespund unei trepte de dezvoltare determinate a forțelor lor de producție materiale.

Totalitatea acestor relații de producție constituie structura economică a societății, baza reală pe care se înalță o suprastructură juridică și politică și căreia îi corespund forme determinate ale conștiinței sociale. Modul de producție al vieții materiale determină în genere procesul vieții sociale, politice și spirituale. Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința. Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele de producție materiale ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decât expresia juridică a acestora din urmă, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat până atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se transformă în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială. Odată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluționare a întregii uriașe suprastructuri. Atunci când cercetăm asemenea revoluționări, trebuie să facem întotdeauna o deosebire între revoluționarea materială a condițiilor economice de producție, care poate fi constatată cu precizie științifică, și formele juridice, politice, religioase, artistice sau filozofice, într-un cuvânt formele ideologice, în care oamenii devin conștienți de acest conflict și îl rezolvă prin luptă.

Așa cum un individ oarecare nu poate fi judecat după ceea ce gândește despre sine, tot astfel o asemenea epocă de revoluție nu poate fi judecată prin prisma conștiinței sale. Dimpotrivă, această conștiință trebuie explicată prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele de producție sociale și relațiile de producție...” „În linii generale, modurile de producție asiatic, antic, feudal și burghéz-modern reprezentau respectiv epoci de progres ale formațiunii economice a societății”¹⁷. (Cf. formularea concisă pe care o dă Marx în scrisoarea sa către Engels din 7 iulie 1866: „Potrivit teoriei noastre organizarea muncii este determinată de mijloacele de producție”.¹⁸)

Descoperirea concepției materialiste a istoriei, sau, mai bine zis, extinderea și aplicarea consecventă a materialismului la domeniul fenomenelor sociale, a înlăturat două neajunsuri principale ale teoriilor istorice anterioare. Întâi, acestea cercetau, în cazul cel mai bun, numai motivele ideologice ale activității istorice a oamenilor, și nu ce anume generează aceste motive, nu sesizau legile obiective în dezvoltarea sistemului de relații sociale, nu vedeau că aceste relații depind de gradul de dezvoltare a producției materiale; al doilea, în timp ce teoriile de până atunci nu țineau seama tocmai de acțiunile *maselor* populației,

¹⁷ Ibid., vol. 13, pp. 8–9.

¹⁸ Ibid., vol. 31, p. 214.

materialismul istoric a făcut pentru prima oară posibilă studierea, cu o precizie proprie științelor istorice-naturale, a condițiilor sociale de viață ale maselor și a schimbării acestor condiții. „Sociologia” și istoriografia dinainte de Marx nu au făcut, *în cazul cel mai bun*, decât să acumuleze material factic brut, strâns fragmentar, și să evidențieze anumite aspecte ale procesului istoric. Marxismul a deschis calea spre o cercetare multilaterală, atotcuprinzătoare a procesului apariției, dezvoltării și decăderii formațiunilor social-economice, îmbrățișând *totalitatea* tendințelor contradictorii, reducându-le la condițiile de existență și de producție precis determinabile ale diferitelor *clase* ale societății, înlăturând subiectivismul și arbitrarul manifestat în alegerea ideilor „dominante” sau în interpretarea lor, arătând că ideile și tendințele variate își au toate, fără excepție, *rădăcinile* în starea forțelor de producție materiale. Oamenii sunt făuritorii propriei lor istorii. Dar ce determină motivele oamenilor și în special ale maselor de oameni? Ce anume provoacă ciocnirile dintre ideile și tendințele contradictorii? Ce reprezintă totalitatea acestor conflicte din cadrul tuturor societăților omenești? Care sunt condițiile obiective ale producției vieții materiale ce alcătuiesc baza întregii activități istorice a oamenilor? Care este legea dezvoltării acestor condiții? Marx a atras atenția asupra tuturor acestor probleme, trasând calea spre studiul științific al istoriei, pe care o concepe ca un proces unitar, guvernat de legi necesare în întreaga lui varietate de aspecte și contradicții.

1.2.4 Lupta de clasă

Că într-o societate năzuințele unor membri ai ei sunt opuse năzuințelor altora, că viața socială este plină de contradicții, că istoria ne înfățișează tabloul unei lupte între popoare și între societăți, precum și în cadrul lor, că ea ne mai arată o alternanță a perioadelor de revoluție și de reacțiune, de război și de pace, de stagnare și de progres sau de decădere rapidă, — toate aceste fapte sunt îndeobște cunoscute. Marxismul a dat firul călăuzitor care permite să se descopere, în acest labirint și haos aparent, existența unor legi necesare; acest fir călăuzitor este teoria luptei de clasă. Numai studierea totalității năzuințelor care animă pe toți membrii unei societăți sau ai unui grup de societăți permite definirea științifică a rezultatelor acestor năzuințe. Iar sursa năzuințelor contradictorii o constituie deosebirea dintre situația și condițiile de viață ale *claselor* care compun o societate. „Istoria tuturor societăților de până azi — scrie Marx în „Manifestul Comunist” (cu excepția istoriei comunei primitive, adaugă mai târziu Engels) — este istoria luptelor de clasă. Omul liber și sclavul, patricianul și plebeul, nobilul și iobagul, meșterul și calfa, într-un cuvânt asupritorii și asupriții se aflau într-un permanent antagonism, duceau

o luptă neîntreruptă, când ascunsă, când fățișă, o luptă care de fiecare dată se sfârșea printr-o prefacere revoluționară a întregii societăți, sau prin pieirea claselor aflate în luptă... Societatea burgheză modernă, ridicată pe ruinele societății feudale, nu a desființat antagonismele de clasă. Ea a creat doar clase noi, condiții noi de asigurare, forme noi de luptă, în locul celor vechi. Epoca noastră, epoca burgheziei, se deosebește însă prin faptul că a simplificat antagonismele de clasă. Societatea întreagă se scindează din ce în ce mai mult în două mari tabere dușmane, în două mari clase direct opuse una alteia: burghezia și proletariatul”. De la marea revoluție franceză încoace, istoria Europei a scos în mod pregnant la iveală într-o serie de țări acest substrat real al evenimentelor: lupta de clasă. Încă în epoca Restaurației, au apărut în Franța o serie de istorici (Thierry, Guizot, Mignet, Thiers) care, sintetizând evenimentele, s-au văzut siliți să recunoască că lupta de clasă este cheia înțelegerii întregii istorii a Franței. Iar epoca modernă, epoca victoriei depline a burgheziei, a instituțiilor reprezentative, a dreptului de vot larg (dacă nu universal), epoca presei cotidiene, ieftine, care pătrunde în mase etc., a unor uniuni muncitorești puternice și din ce în ce mai largi, ca și a uniunilor patronale etc., a dovedit și mai concret (deși uneori sub o formă cu totul unilaterală, „pașnică”, „constituțională”) că motorul evenimentelor este lupta de clasă. Pasajul de mai jos din „Manifestul Comunist” al lui Marx ne arată că Marx cerea științei sociale să facă o profundă analiză obiectivă a situației fiecărei clase în societatea modernă, o analiză a condițiilor de dezvoltare a fiecărei clase: „Dintre toate clasele care se contrapun în zilele noastre burgheziei, singur proletariatul este o clasă cu adevărat revoluționară. Celelalte clase decad și pier odată cu dezvoltarea mării industrii; proletariatul, dimpotrivă, este propriul ei produs. Păturile de mijloc: micul industriaș, micul negustor, meșteșugarul, țăranul, toți luptă împotriva burgheziei pentru a salva de la pieire existența lor ca pături de mijloc. Așadar, ele nu sunt revoluționare, ci conservatoare. Mai mult încă, ele sunt reacționare, deoarece încearcă să întoarcă înapoi roata istoriei. Iar dacă acționează în chip revoluționar, o fac în vederea trecerii lor apropiate în rândurile proletariatului, nu-și apără interesele actuale, ci interesele lor viitoare, și părăsesc propriul lor punct de vedere ca să și-l însușească pe acela al proletariatului”. Într-o serie de lucrări istorice (vezi *Bibliografia*), Marx a dat pilde strălucite și pline de înțeles adânc de istoriografie materialistă, de analiză a situației *fiecărei* clase în parte și adesea a diferitelor grupuri sau pături din rândurile aceleiași clase, arătând cât se poate de concret de ce și cum „orice luptă de clasă este o luptă politică”. Pasajul citat vedește limpede cât de complexă este rețeaua de relații sociale și de trepte *intermediare* între o clasă și alta, între trecut și viitor, pe care Marx o analizează pentru a stabili rezultanta întregii dezvoltări istorice.

Cea mai profundă, cea mai completă și cea mai amănunțită aplicare și confirmare a teoriei lui Marx este doctrina lui economică.

1.3 Doctrina economică a lui Marx

„Scopul final al acestei opere — spune Marx în prefața la «Capitalul» — este de a dezvălui legea dezvoltării economice a societății moderne”¹⁹, adică a societății capitaliste, a societății burgheze. Cercetarea relațiilor de producție ale unei societăți anumite, istoricește determinată, în procesul lor de apariție, dezvoltare și decădere, — iată conținutul doctrinei economice a lui Marx. În societatea capitalistă predomină producția de *mărfuri*, și de aceea analiza lui Marx începe cu analiza mărfii.

1.3.1 Valoarea

Marfa este, în primul rând, un lucru care satisface o anumită nevoie a omului; ea este în al doilea rând, un lucru care poate fi schimbat pe un alt lucru. Utilitatea unui lucru face din el o *valoare de întrebuințare*. Valoarea de schimb (sau valoarea) este în primul rând un raport, proporția în care un anumit număr de valori de întrebuințare de un fel se schimbă pe un anumit număr de valori de întrebuințare de alt fel. Experiența zilnică ne arată că milioane și miliarde de astfel de schimburi consideră în permanență egale între ele tot felul de valori de întrebuințare, chiar dintre cele mai diferite și mai puțin comparabile. Ce au comun aceste lucruri diferite care, într-un anumit sistem de relații sociale, sunt considerate în permanență egale unele cu altele? Elementul lor comun este faptul că sunt *produse ale muncii*. Schimbând produsele lor, oamenii consideră egale între ele cele mai diferite feluri de munci. Producția de mărfuri este un sistem de relații sociale în care diferiți producători creează produse diferite (diviziunea socială a muncii), iar toate aceste produse sunt considerate egale între ele prin schimb. Așadar, ceea ce este comun tuturor mărfurilor nu este munca concretă depusă într-o anumită ramură de producție, o muncă de un anumit fel, ci munca omenească *abstractă*, munca omenească în genere. Totalitatea forței de muncă a unei societăți date, reprezentată prin suma valorilor tuturor mărfurilor, este una și aceeași forță de muncă omenească; miliarde de acte de schimb dovedesc acest lucru. Deci orice marfă luată ca atare nu reprezintă decât o anumită parte din timpul de muncă *socialmente necesar*. Mărimea valorii este determinată de cantitatea

¹⁹ Ibid., vol. 23, p. 16.

de muncă socialmente necesară, sau de timpul de muncă socialmente necesar pentru producerea unei anumite mărfi, a unei anumite valori de întrebuințare. „Prin faptul că în procesul schimbului ei (oamenii) consideră produsele lor diferite ca fiind egale între ele ca valori, ei consideră muncile lor diferite ca fiind egale între ele ca muncă omenească. Ei fac acest lucru fără să știe”²⁰. Valoarea este un raport între două persoane, spunea unul din vechii economiști; el ar fi trebuit însă să adauge: un raport ascuns sub un înveliș material. Numai din punctul de vedere al sistemului de relații sociale de producție din cadrul unei anumite formațiuni istorice a societății, și anume din punctul de vedere al unor relații care se manifestă în fenomenul schimbului, fenomen de masă, repetat de miliarde de ori, se poate înțelege ce este valoarea. „Ca valori de schimb, toate mărfurile sunt doar cantități determinate de timp de muncă solidificat”²¹. După o analiză amănunțită a dublului caracter al muncii încorporate în mărfuri, Marx trece la analiza *formeii valoare* și a *banilor*. Sarcina principală pe care el și-o pune aici este aceea de a studia *originea* formei bani a valorii, de a studia *procesul istoric* al dezvoltării schimbului, începând cu actele de schimb izolate, întâmplătoare („forma valoare simplă, singulară sau accidentală”: o anumită cantitate dintr-o marfă este schimbată pe o anumită cantitate dintr-o altă marfă), mergând până la forma valoare generală, când o serie de mărfuri diferite sunt schimbate pe o singură marfă determinată, și până la forma bani a valorii, când această marfă determinată, echivalentul general, este aurul. Banii, fiind cel mai înalt produs al dezvoltării schimbului și a producției de mărfuri, voalează și ascund caracterul social al muncilor particulare și legătura socială dintre diferiții producători, care sunt legați între ei prin intermediul pieței. Marx supune unei analize foarte amănunțite diferitele funcțiuni ale banilor, și este deosebit de important să subliniem că și aici (ca în general în primele capitole ale „Capitalului”) forma abstractă și, în aparență, uneori pur deductivă, a expunerii reproduce în realitate un vast material factic privitor la istoria dezvoltării schimbului și a producției de mărfuri. „... Existența lor (a banilor) presupune un anumit grad de dezvoltare a schimbului de mărfuri. Formele speciale ale banilor, de simplu echivalent al mărfurilor, de mijloc de circulație, de mijloc de plată, de tezaur și de bani universali, indică, după importanța diferită și după preponderența relativă a uneia sau a alteia dintre funcțiuni, trepte foarte diferite ale procesului social de producție” („Capitalul”, I)²².

²⁰ Ibid., p. 88.

²¹ Ibid., vol. 13, p. 18.

²² Ibid., vol. 23, p. 182.

1.3.2 Plusvaloarea

Pe o anumită treaptă de dezvoltare a producției de mărfuri, banii se transformă în capital. Formula circulației mărfurilor era: M (marfă) — B (bani) — M (marfă), adică vânzarea unei mărfi pentru cumpărarea alteia. Formula generală a capitalului este, dimpotrivă, $B — M — B$, adică cumpărare pentru vânzare (cu profit). Marx numește creșterea valorii inițiale a banilor puși în circulație plusvaloare. Faptul „creșterii” banilor în circulația capitalistă este îndeobște cunoscut. Tocmai această „creștere” transformă banii în *capital*, care este o relație socială de producție specifică, istoricește determinată. Plusvaloarea nu poate izvorî din circulația mărfurilor, căci aceasta nu cunoaște decât schimbul de echivalente; ea nu poate izvorî nici dintr-un spor de preț, căci pierderile și câștigurile cumpărătorilor și ale vânzătorilor s-ar compensa reciproc; or, aici nu este vorba de un fenomen individual, ci de un fenomen de masă, de un fenomen mediu, social. Pentru a obține plusvaloare, „posesorul... de bani ar trebui... să descopere... pe piață o marfă a cărei valoare de întrebuințare să aibă ea însăși însușirea specifică de a fi sursă de valoare”²³, o marfă al cărei proces de consumare să fie în același timp un proces de creare de valoare. Și o asemenea marfă există: este forța de muncă a omului. Consumarea ei este munca, iar munca creează valoarea. Posesorul de bani cumpără forța de muncă la valoarea ei determinată, ca și valoarea oricărei alte mărfi, de timpul de muncă socialmente necesar pentru producerea ei (adică de costul întreținerii muncitorului și a familiei sale). Cumpărând forța de muncă, posesorul de bani este în drept s-o consume, adică să-l silească pe muncitor să muncească o zi întreagă, să zicem 12 ore. Dar în primele 6 ore (timpul de muncă „necesar”) muncitorul creează un produs care acoperă cheltuielile necesare întreținerii sale, iar în celelalte 6 ore (timpul de muncă „suplimentar”) el creează un „plusprodus” neplătit de capitalist, adică plusvaloarea. Prin urmare, din punctul de vedere al procesului de producție trebuie deosebite două părți ale capitalului: capitalul constant, cheltuit pentru mijloacele de producție (mașini, unelte de muncă, materii prime etc.) — a cărui valoare trece neschimbată (dintr-o dată sau treptat) în produsul finit — și capitalul variabil, cheltuit pentru forța de muncă. Valoarea acestui din urmă capital nu rămâne neschimbată, ci crește în procesul de muncă prin crearea plusvalorii. Așa încât, pentru a exprima gradul de exploatare a forței de muncă de către capital, plusvaloarea nu trebuie raportată la întregul capital, ci numai la capitalul variabil. Rata plusvalorii, cum numește Marx acest raport, va fi, în exemplul nostru, de $\frac{6}{6}$, adică de 100%.

²³ Ibid., p. 180.

Premisa istorică a apariției capitalului o constituie, în primul rând, acumularea unor anumite sume de bani în mâinile unor anumite persoane în condițiile unui nivel relativ ridicat al producției de mărfuri în general; în al doilea rând, existența muncitorului „liber” din două puncte de vedere: liber de orice constrângeri și îngrădiri în ceea ce privește vânzarea forței sale de muncă, și liber de pământ și de orice mijloc de producție în genere, cu alte cuvinte existența muncitorului lipsit de avere, a „proletarului”, care nu are alte mijloace de existență în afară de vânzarea forței sale de muncă.

Sporirea plusvalorii este posibilă prin două căi principale: prin prelungirea zilei de muncă („plusvaloarea absolută”) și prin reducerea zilei de muncă necesare („plusvaloarea relativă”). Analizând prima cale, Marx ne prezintă tabloul grandios al luptei clasei muncitoare pentru reducerea zilei de muncă și al intervenției statului pentru a o prelungi (din secolul al XIV-lea până în secolul al XVII-lea) și pentru a o scurta (legislația pentru reglementarea muncii în fabrici din secolul al XIX-lea). De la apariția „Capitalului” și până în zilele noastre, istoria mișcării muncitorești din toate țările civilizate a adus mii și mii de fapte noi, care ilustrează acest tablou.

Analizând producerea de plusvaloare relativă, Marx cercetează cele trei faze istorice principale ale sporirii productivității muncii de către capitalism: 1) cooperarea simplă; 2) diviziunea muncii și manufactura; 3) mașinismul și marea industrie. Cât de magistral pune Marx aici în lumină trăsăturile fundamentale și tipice ale dezvoltării capitalismului se vede, între altele, din faptul că cercetările asupra așa-numitei „industrii meșteșugărești” din Rusia furnizează un material extrem de bogat pentru ilustrarea primelor două din aceste trei faze. Iar acțiunea revoluționarizatoare a marii industrii mecanizate, acțiune descrisă de Marx în 1867, s-a manifestat, în cursul jumătății de veac scurse de atunci, într-o serie întregă de țări „noi” (Rusia, Japonia etc.).

Mai departe. Nouă și extrem de importantă este la Marx analiza *acumulării capitalului*, adică analiza transformării unei părți din plusvaloare în capital și a întrebuințării ei nu pentru a satisface trebuințele personale sau capriciile capitalistului, ci pentru o nouă producție. Marx a dezvăluit greșeala întregii economii politice clasice dinaintea lui (începând cu Adam Smith), care considera că întreaga plusvaloare transformată în capital se adaugă la capitalul variabil. În realitate însă, ea se împarte în *mijloace de producție* plus capital variabil. Deosebit de important în procesul de dezvoltare a capitalismului și în procesul de transformare a acestuia în socialism este faptul că partea care revine capitalului constant (din suma totală a capitalului) crește mai repede decât partea care revine capitalului variabil.

Acumularea capitalului, accelerând înlăturarea muncitorilor de către mașină și creând bogăție la un pol și mizerie la celălalt, dă naștere și așa-numitei

„armate industriale de rezervă”, „excedentului relativ” de muncitori sau „suprapopulației capitaliste”, care ia forme extrem de variate și dă capitalului posibilitatea să lărgască producția într-un ritm extrem de rapid. Această posibilitate în legătură cu creditul și acumularea capitalului în mijloace de producție ne dă, între altele, cheia pentru înțelegerea *crizelor* de supraproducție, care izbucneau periodic în țările capitaliste, la început în medie la fiecare 10 ani, apoi la intervale mai lungi și mai puțin regulate. Acumularea capitalului pe baza capitalismului trebuie deosebită de așa-zisa acumulare primitivă, caracterizată prin despărțirea violentă a muncitorului de mijloacele de producție, prin alungarea țăranilor de pe pământurile lor, prin jefuirea pământurilor comunale, prin sistemul colonial, al datoriilor publice și al tarifelor vamale protecționiste etc. „Acumularea primitivă” creează la un pol pe proletarul „liber”, iar la celălalt pol pe posesorul de bani, pe capitalist.

„Tendința istorică a acumulării capitaliste” este caracterizată de Marx prin următoarele cuvinte celebre: „Exproprierea producătorilor nemijlociți are loc în condițiile celui mai necruțător vandalism și sub impulsul patimilor celor mai infame, mai murdare, mai meschine și mai odioase. Proprietatea privată” (a țăranului și a meșteșugarului), „câștigată prin muncă proprie și bazată, ca să zicem așa, pe contopirea muncitorului individual, independent, cu condițiile sale de muncă, este înlăturată de proprietatea privată capitalistă, care se bazează pe exploatarea muncii altuia, dar formal libere... Cel ce urmează să fie expropriat acum nu mai este muncitorul care lucrează independent, ci capitalistul care exploatează un număr mare de muncitori. Această expropriere se desfășurează prin jocul legilor imanente ale producției capitaliste însăși, prin centralizarea capitalurilor. Câte un capitalist răpune un număr mare de alți capitaliști. Mână în mână cu această centralizare, adică cu exproprierea unui număr mare de capitaliști de către un număr mic de capitaliști, se dezvoltă pe o scară mereu crescândă forma de cooperare a procesului muncii, aplicarea tehnică conștientă a științei, exploatarea sistematică a pământului, transformarea mijloacelor de muncă în mijloace de muncă ce nu pot fi întrebuințate decât în comun, economisire de mijloace de producție prin întrebuințarea lor ca mijloace de producție pentru o muncă socială combinată, înglobarea tuturor popoarelor în rețeaua pieței mondiale și prin aceasta caracterul internațional al regimului capitalist. Odată cu micșorarea continuă a numărului magnaților capitalului, care uzurpă și monopolizează toate avantajele acestui proces de transformare, crește mizeria, asuprirea, robia, degenerarea, exploatarea, dar și revolta clasei muncitoare, al cărei număr sporește fără încetare și care este educată, unită și organizată prin însuși mecanismul procesului de producție capitalist. Monopolul capitalului devine o cătușă pentru modul de producție care a înflorit odată cu el și prin el. Centralizarea mijloacelor de producție

și socializarea muncii ajung la un punct în care ele devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta e sfârșit. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sunt expropriați” („Capitalul”, I)²⁴.

Nouă și extrem de importantă este și analiza reproducției capitalului social luat în întregime, făcută de Marx în volumul al II-lea al „Capitalului”. Și aici Marx ia nu un fenomen individual, ci fenomenul de masă, nu o părtică din economia societății, ci această economie în ansamblu. Corectând greșeala clasicilor menționată mai sus, Marx împarte întreaga producție socială în două mari sectoare:

1. producția mijloacelor de producție și
2. producția obiectelor de consum și cercetează amănunțit, cu ajutorul unor exemple cifrice, circulația întregului capital social, atât în cazul reproducerii în proporțiile anterioare, cât și în cazul acumulării.

În volumul al III-lea al „Capitalului” e rezolvată, pe baza legii valorii, problema formării ratei mijlocii a profitului. Un mare progres realizat pe tărâmul științei economice de către Marx este faptul că această analiză ia ca punct de plecare fenomenele economice de masă, ansamblul economiei sociale, și nu cazuri izolate sau aparența exterioară a concurenței, la care se limitează adesea economia politică vulgară sau „teoria” modernă a „utilității finale”. Marx analizează mai întâi originea plusvalorii, apoi trece la împărțirea ei în profit, dobândă și rentă funciară. Profitul este raportul dintre plusvaloare și întregul capital investit într-o întreprindere. Capitalul cu „o compoziție organică ridicată” (adică în care capitalul constant întrece capitalul variabil într-o proporție superioară mediei sociale) dă o rată a profitului inferioară mediei. Capitalul cu „o compoziție organică joasă” dă o rată a profitului superioară mediei. Concurența dintre capitaluri, trecerea lor liberă dintr-o ramură în alta, reduc în ambele cazuri rata profitului la nivelul ratei mijlocii. Suma valorilor tuturor mărfurilor într-o societate dată coincide cu suma prețurilor mărfurilor, dar, în fiecare întreprindere și în fiecare ramură de producție luată în parte, mărfurile sunt vândute, sub influența concurenței, nu la valoarea lor, ci la *prețurile de producție*, care sunt egale cu capitalul cheltuit plus profitul mijlociu.

Astfel, faptul abaterii prețurilor de la valori și al egalizării profiturilor, fapt necontestat și îndeobște cunoscut, a fost complet elucidat de Marx pe baza legii valorii, căci suma valorilor tuturor mărfurilor coincide cu suma prețurilor

²⁴ Ibid., pp. 765–766.

lor. Dar reducerea valorii (sociale) la prețuri (individuale) nu se produce pe o cale simplă și directă, ci pe una extrem de complexă: este cât se poate de firesc ca într-o societate formată din producători de mărfuri răzleți, nelegați între ei decât prin intermediul pieței, legile necesare să nu se manifeste altfel decât ca legi medii, legi sociale, legi ale unor fenomene de masă, abaterile individuale într-o direcție sau alta compensându-se reciproc.

Creșterea productivității muncii înseamnă o creștere mai rapidă a capitalului constant în comparație cu capitalul variabil. Plusvaloarea fiind însă în funcție numai de capitalul variabil, se înțelege că rata profitului (plusvaloarea raportată la întregul capital, iar nu numai la partea lui variabilă) manifestă o tendință de scădere. Marx analizează în amănunțime această tendință și o serie de împrejurări care o camuflează sau care acționează în sens contrar. Fără a ne opri asupra capitolelor extrem de interesante ale volumului al III-lea consacrate capitalului cămătăresc, comercial și bănesc, trecem la ceea ce e mai important: la teoria *rentei funciare*. Deoarece suprafața de pământ e limitată, iar în țările capitaliste e în întregime ocupată de proprietarii individuali, prețul de producție al produselor agricole este determinat de cheltuielile de producție nu pe un teren de calitate mijlocie, ci de calitatea cea mai proastă, și nu în condițiile mijlocii de transport al produselor până la piață, ci în condițiile cele mai proaste. Diferența dintre acest preț și prețul de producție pe terenurile de calitate superioară (sau în condiții mai bune) dă renta *diferențială*. Analizând amănunțit această rentă, arătând că ea provine din diferența de fertilitate a diferitelor terenuri și din diferența în ceea ce privește mărirea capitalurilor investite în ele, Marx a dezvăluit până la capăt (vezi și „Teorii asupra plusvalorii”, în care o atenție deosebită merită critica făcută lui Rodbertus) greșeala lui Ricardo, care susținea că renta diferențială rezultă numai din trecerea succesivă de la exploatarea terenurilor mai bune la exploatarea terenurilor mai proaste. Dimpotrivă, au loc și treceri contrare; se întâmplă ca terenurile de o anumită categorie să se transforme în terenuri de altă categorie (datorită progresului tehnicii agricole, dezvoltării orașelor etc.), iar faimoasa „lege a fertilității descrescânde a solului” constituie o eroare profundă, o încercare de a pune pe seama naturii limitele, tarele și contradicțiile capitalismului. Apoi egalizarea profitului în toate ramurile industriei și ale economiei naționale în general presupune o libertate deplină a concurenței, libertatea trecerii capitalului dintr-o ramură în alta. Or, proprietatea privată asupra pământului creează un monopol, un obstacol în calea acestei libere treceri. Din pricina acestui monopol, produsele agriculturii — care este caracterizată printr-o compoziție joasă a capitalului și, prin urmare, printr-o rată individuală a profitului mai ridicată — nu intră în procesul pe deplin liber al egalizării ratei profitului; proprietarul de pământ, ca monopolist, are posibilitatea de

a menține prețul la un nivel mai ridicat decât prețul mijlociu, iar acest preț de monopol generează renta *absolută*. Renta diferențială nu poate fi desființată în regimul capitalist; renta absolută, dimpotrivă, *poate* fi desființată — de pildă prin naționalizarea pământului, prin trecerea lui în proprietatea statului. Această trecere ar însemna desființarea monopolului proprietarilor particulari, ar însemna realizarea unei libere concurențe mai consecvente și mai depline în agricultură. Iată pentru ce burghezii radicali, spune Marx, au formulat nu o dată în istorie revendicarea burgheză progresistă a naționalizării pământului, revendicare care înspăimântă însă majoritatea burgheziei, pentru că „atinge” prea de aproape un alt monopol, care astăzi este deosebit de însemnat și de „sensibil”: monopolul asupra mijloacelor de producție în general. (Marx a expus teoria sa asupra profitului mijlociu la capital și asupra rentei funciare absolute într-un limbaj deosebit de popular, deosebit de concis și de limpede în scrisoarea sa către Engels din 2 august 1862. Vezi „Correspondență”, vol. III, pp. 77–81. Cf. și scrisoarea din 9 august 1862, op. cit., pp. 86–87)²⁵. — În legătură cu geneza rentei funciare este de asemenea important să atragem atenția asupra analizei făcute de Marx, care arată cum renta în muncă (țăranul creează plusprodusul muncind pe pământul moșierului) se transformă în rentă în produse sau rentă în natură (țăranul creează plusprodusul pe propriul său pământ și îl predă moșierului în virtutea „constrângerii extraeconomice”), apoi în rentă în bani (aceeași rentă în natură, transformată în bani — în vechea Rusie „obrocul” — în virtutea dezvoltării producției de mărfuri) și în cele din urmă în rentă capitalistă, când locul țăranului îl ia în agricultură întreprinzătorul, care cultivă pământul cu ajutorul muncii salariale. În legătură cu această analiză a „genezei rentei funciare capitaliste”, trebuie să relevăm o serie de idei profunde (și de o deosebită însemnătate pentru țări înapoiate ca Rusia) ale lui Marx asupra *evoluției capitalismului în agricultură*. „Transformarea rentei în natură în rentă în bani este în mod necesar nu numai însoțită, ci și precedată de formarea unei clase de muncitori zilieri lipsiți de proprietate, care se angajează pentru un salariu în bani. De aceea, în perioada de naștere, de apariție doar sporadică a acestei clase noi, s-a dezvoltat în mod necesar la țăranii mai înstăriți, obligați să plătească rentă, obiceiul de a exploata în folosul lor salariați agricoli, tot așa cum încă pe timpul feudalismului țăranii iobagi mai înstăriți țineau la rândul lor alți iobagi. Ei capătă astfel treptat posibilitatea de a strânge o anumită avere și de a se transforma ei înșiși în viitori capitaliști. Chiar și atunci când vechii posesori de pământ și-au lucrat ei înșiși parcela, a apărut o pepinieră de arendași capitaliști, a cărei dezvoltare era determinată de dezvoltarea generală a

²⁵ Ibid., vol. 30, pp. 235, 245.

producției capitaliste neagricole” („Capitalul”, *III*², 332)²⁶... „Prin exproprierea și izgonirea unei părți din populația rurală nu numai că se «eliberează» — odată cu muncitorii — mijloacele lor de subzistență și materialul de muncă al acestora în folosul capitalului industrial, dar se și creează piața internă” („Capitalul”, *I*², 778)²⁷. Pauperizarea și ruinarea populației rurale joacă, la rândul lor, un rol în crearea armatei industriale de rezervă pentru capital. În orice țară capitalistă, „o parte a populației rurale este deci întotdeauna pe cale de a se transforma în proletariat orășenesc, adică manufacturier (manufactură aici în sens de industrii neagricole)... Acest izvor al suprapopulației relative nu seacă deci niciodată... Muncitorul agricol primește, așadar, salariul cel mai scăzut și se află totdeauna cu un picior în mlaștina pauperismului” („Capitalul”, *I*², 668)²⁸. Proprietatea privată a țăranului asupra pământului cultivat de el constituie baza micii producții și este condiția prosperității și a dezvoltării acesteia până la forma ei clasică. Dar această mică producție este compatibilă numai cu un cadru primitiv, îngust al producției și al societății. În capitalism „exploatarea țăranilor se deosebește numai prin formă de exploatarea proletariatului industrial. Exploatatorul este același: capitalul. Fiecare capitalist în parte îi exploatează pe țărani prin ipotecă și camătă, iar clasa capitalistă exploatează clasa țărănească prin impozitul de stat” („Luptele de clasă în Franța”)²⁹. „Parcela țăranului nu mai e decât pretextul care-i îngăduie capitalistului să scoată profit, dobândă și rentă din ogor, lăsând pe seama agricultorului însuși să-și scoată, cum o putea, salariul” („18 brumar”)³⁰. De obicei, țăranul cedează chiar societății capitaliste, adică clasei capitaliștilor, o parte din salariul său, decăzând „la situația arendașului irlandez, și toate acestea sub pretextul că este proprietar privat” („Luptele de clasă în Franța”). În ce constă „una din cauzele pentru care în țările cu proprietate parcelară predominantă prețul cerealelor este mai scăzut decât în țările cu mod de producție capitalist”? („Capitalul”, *III*², 340)³¹. În faptul că țăranul cedează în mod gratuit societății (adică clasei capitaliștilor) o parte din plusprodus. „Acest preț mai scăzut (al cerealelor și al celorlalte produse agricole) este deci un rezultat al sărăciei producătorilor și în niciun caz al productivității muncii lor” („Capitalul”, *III*², 340). Mica proprietate funciară, forma normală a micii producții, e degradată, distrusă și piere în capitalism. „Prin natura ei,

²⁶ Ibid., vol. 25-2, p. 337.

²⁷ Ibid., vol. 23, p. 751.

²⁸ Ibid., p. 652.

²⁹ Ibid., vol. 7, p. 87.

³⁰ Ibid., vol. 8, p. 211.

³¹ Ibid., vol. 25-2, p. 344.

proprietatea parcelară exclude: dezvoltarea forței productive sociale a muncii, formele sociale ale muncii, concentrarea socială a capitalurilor, creșterea vitelor pe scară mare, aplicarea progresivă a științei. Camăta și sistemul fiscal trebuie să o ruineze pretutindeni. Cheltuirea capitalului pentru cumpărare de pământ sustrage acest capital agriculturii. Fărămițarea excesivă a mijloacelor de producție și izolarea a înșiși producătorilor”. (Cooperativele, adică asociațiile de mici agricultori, jucând un rol burghez progresist extraordinar de mare, nu fac decât să slăbească această tendință, fără s-o suprimă însă. De asemenea nu trebuie să uităm că aceste cooperative aduc mult folos țăranilor înstăriți, și foarte puțin, aproape deloc, masei sărace, și că aceste asociații devin apoi ele înseși exploatoare de muncă salariată.) „Risipa enormă a forței umane. Înrautățirea progresivă a condițiilor de producție și scumpirea mijloacelor de producție este o lege necesară a proprietății parcelare (mici)”³². În agricultură, ca și în industrie, capitalismul transformă procesul de producție numai cu prețul „martirajului producătorilor”. „Puterea de rezistență a muncitorilor agricoli este frântă prin faptul că sunt împrăștiati pe mari întinderi, pe când cea a muncitorilor de la orașe crește datorită concentrării lor. Ca și în industria de la orașe, creșterea forței productive și a randamentului muncii se obține în agricultura modernă cu prețul distrugerii și al sleirii forței de muncă însăși. Și orice progres al agriculturii capitaliste nu este numai un progres în arta de a-l jefui pe muncitor, ci totodată un progres în arta de a secătui pământul... Producția capitalistă dezvoltă deci tehnica și combinarea procesului social de producție numai subminând în același timp izvoarele oricărei avuții: pământul și muncitorul” („Capitalul”, I, sfârșitul capitolului 13)³³.

1.4 Socialismul

Din cele spuse mai sus se poate vedea că Marx deduce inevitabilitatea transformării societății capitaliste în societate socialistă în întregime și exclusiv din legea economică de dezvoltare a societății actuale. Socializarea muncii, care, sub mii de forme, progresează cu o repeziciune crescândă și care, în jumătatea de veac scursă de la moartea lui Marx, s-a manifestat deosebit de concret în creșterea mării industrii, a cartelurilor, a sindicatelor și a trusturilor capitaliste, ca și în uriașa creștere a proporțiilor și puterii capitalului financiar, — iată baza materială principală a instaurării inevitabile a socialis-

³² Ibid., p. 345.

³³ Ibid., vol. 23, p. 512.

mului. Motorul intelectual și moral, înfăptuitorul fizic al acestei transformări este proletariatul, educat chiar de capitalism. Lupta lui împotriva burgheziei, luptă care se manifestă în forme variate, din ce în ce mai bogate în conținut, devine, în mod inevitabil, o luptă politică pentru cucerirea puterii politice de către proletariat („dictatura proletariatului”). Socializarea producției duce în mod necesar la trecerea mijloacelor de producție în proprietatea societății, la „exproprierea expropriatorilor”. Creșterea uriașă a productivității muncii, reducerea zilei de muncă, înlocuirea rămășițelor, a ruinelor micii producții primitive și răzlețite prin munca colectivă perfecționată — iată urmările directe ale acestei treceri. Capitalismul rupe definitiv legătura dintre industrie și agricultură, dar în același timp, prin gradul său înalt de dezvoltare, pregătește noi elemente ale acestei legături, ale unirii industriei cu agricultura pe baza folosirii conștiente a științei și a cooperării muncii colective, a unei noi repartizări a populației (punându-se capăt atât izolării și abrutizării satului rupt de restul lumii, cât și aglomerării nefirești a unor mase uriașe de oameni în marile orașe). Formele superioare ale capitalismului modern pregătesc o nouă formă de familie, condiții noi în ceea ce privește situația femeii și educarea noilor generații: munca femeilor și a copiilor, descompunerea familiei patriarhale de către capitalism iau, inevitabil, în societatea actuală formele cele mai oribile, mai respingătoare și mai catastrofale. Dar cu toate acestea, „marea industrie creează, odată cu rolul hotărâtor pe care îl atribuie femeilor, tinerilor și copiilor de ambele sexe în procesele de producție organizate pe baze sociale în afara căminului, baza economică nouă pentru o formă superioară a familiei și a relațiilor dintre sexe. Bineînțeles că e tot atât de absurd să considerăm ca absolută forma creștină-germană a familiei, sau forma antică romană, sau cea antică elenă, sau cea orientală, care formează de altfel toate împreună o linie de evoluție istorică. E clar de asemenea că componența personalului muncitoresc combinat din indivizi de ambele sexe și de cele mai diferite vârste — deși în forma sa capitalistă, spontană și brutală, când muncitorul există pentru procesul de producție, și nu procesul de producție pentru muncitor, constituie un izvor infect de vicii și de sclavie — trebuie să se transforme, dimpotrivă, în condiții corespunzătoare, într-un izvor de dezvoltare umană” („Capitalul”, I, sfârșitul capitolului 13). Sistemul de fabrică ne dă „germenul unei educații a viitorului, care va prevedea, pentru toți copiii trecuți de o anumită vârstă, îmbinarea muncii productive cu învățământul și gimnastica, nu numai ca metodă pentru mărirea producției sociale, ci ca singura metodă pentru formarea unor oameni dezvoltați din toate punctele de vedere” (op. cit.)³⁴. Socialismul

³⁴ Ibid., p. 492.

lui Marx pune problema națională, ca și problema statului, pe aceeași bază istorică nu numai în sensul unei simple explicări a trecutului, ci și în sensul previziunii îndrăznețe a viitorului și al unei cutezătoare activități practice, urmărind înfăptuirea acestui viitor. Națiunile sunt produsul inevitabil și forma inevitabilă a epocii burgheze de dezvoltare socială. Iar clasa muncitoare nu putea să se întărească, să se maturizeze și să se formeze fără „să se constituie ea însăși în cadrul națiunii”, fără să fie „națională” („deși nicidecum în înțelesul burghez”). Dar dezvoltarea capitalismului sfărâmă tot mai mult barierele naționale, desființează izolarea națională și înlocuiește antagonismele naționale cu antagonismele de clasă. De aceea, pentru țările capitaliste dezvoltate este perfect adevărat că „muncitorii nu au patrie” și că „acțiunea unită” a muncitorilor, cel puțin din țările civilizate, „este una din primele condiții ale dezrobirii proletariatului” („Manifestul Comunist”). Statul, această violență organizată, a apărut în mod inevitabil pe o anumită treaptă de dezvoltare a societății, atunci când societatea s-a scindat în clase antagoniste, când ea nu putea să mai existe fără o „autoritate” care în aparență să fie deasupra societății și până la un anumit punct despărțită de ea. Luând naștere din contradicțiile de clasă, statul devine „statul clasei cele mai puternice, al clasei dominante din punct de vedere economic, care, cu ajutorul lui, devine dominantă și din punct de vedere politic, dobândind astfel noi mijloace pentru oprimarea și exploatarea clasei asuprite. Astfel, statul antic era înainte de toate statul proprietarilor de sclavi, pentru oprimarea sclavilor, statul feudal era organul nobilimii, pentru oprimarea țăranilor iobagi și dependenți, iar statul reprezentativ modern este instrumentul de exploatare a muncii salariate de către capital” (Engels în „Originea familiei, a proprietății private și a statului”, unde expune concepțiile sale și pe acelea ale lui Marx)³⁵. Chiar și republica democratică, forma cea mai liberă și mai înaintată de stat burghez, nu înlătură câtuși de puțin acest fapt, ci îi modifică doar forma (legătura dintre guvern și bursă, coruperea — directă și indirectă — a funcționarilor de stat și a presei etc.). Ducând la desființarea claselor, socialismul duce implicit și la desființarea statului. „Primul act — scrie Engels în «Anti-Dühring» — prin care statul se manifestă realmente ca reprezentant al societății întregi — luarea în stăpânire a mijloacelor de producție în numele societății — este, în același timp, și ultimul său act independent ca stat. Intervenția unei puteri de stat în relațiile sociale devine, rând pe rând, de prisos în toate domeniile și se stinge apoi de la sine. Guvernarea asupra persoanelor este înlocuită cu administrarea lucrurilor și conducerea proceselor de producție. Statul nu este

³⁵ Ibid., vol. 21, p. 167.

«desființat», *el dispare treptat*»³⁶. „Societatea care va organiza în chip nou producția pe baza asocierii libere și egale a producătorilor va trimite întreaga mașină de stat acolo unde-i va fi atunci locul: la muzeul de antichități, alături de roata de tors și de toporul de bronz” (Engels în „Originea familiei, a proprietății private și a statului”)³⁷.

În sfârșit, în ceea ce privește atitudinea socialismului lui Marx față de micul agricultor, care va continua să existe și în epoca expropriării expropriatorilor, este necesar să atragem atenția asupra unei declarații a lui Engels, care exprimă vederile lui Marx: „Când vom deține puterea de stat, nici prin gând nu ne va trece să expropriem pe micii agricultori prin violență (indiferent cum, cu sau fără despăgubire), așa cum vom fi nevoiți să procedăm cu marii proprietari funciari. Sarcina noastră față de micul agricultor va fi, în primul rând, aceea de a transforma gospodăria sa privată și proprietatea sa particulară într-o gospodărie și o proprietate colectivă, dar nu prin violență, ci prin puterea exemplului și prin ajutorul pe care societatea i-l va acorda în acest scop. Și atunci vom avea, desigur, destule mijloace pentru a arăta micului agricultor perspectiva unor avantaje, care ar trebui să-i fie lămurite chiar de pe acum” (Engels: „Problema țărănească în Franța și în Germania”, ed. Alekseeva, p. 17, traducerea rusă conține greșeli. Originalul a apărut în „Neue Zeit”)³⁸.

1.5 Tactica luptei de clasă a proletariatului

Arătând încă din 1844–1845 că unul din principalele neajunsuri ale vechiului materialism constă în faptul că el n-a fost în stare să înțeleagă condițiile și să aprecieze însemnătatea activității practice revoluționare, Marx, pe lângă activitatea sa teoretică, a acordat în cursul întregii sale vieți o neslăbită atenție problemelor legate de tactica luptei de clasă a proletariatului. *Toate* operele lui Marx, și în special corespondența cu Engels, publicată în 1913 în patru volume, oferă un vast material în această direcție, material care este încă departe de a fi adunat în întregime și departe de a fi clasat, studiat și prelucrat. Suntem siliți deci să ne mărginim aici la observații din cele mai generale și mai sumare, subliniind că Marx a considerat pe bună dreptate ca înjumătățit, unilateral și fără viață materialismul căruia *această* latură îi lipsește. Marx a definit sarcina principală a tacticii proletariatului în strictă concordanță cu

³⁶ Ibid., vol. 20, p. 278.

³⁷ Ibid., vol. 21, pp. 168–169.

³⁸ Ibid., vol. 22, p. 495.

principiile fundamentale ale concepției sale materialist-dialectice despre lume. Numai considerarea obiectivă a totalității relațiilor dintre absolut toate clasele unei societăți date, prin urmare și considerarea treptei obiective de dezvoltare a acestei societăți, precum și considerarea relațiilor dintre ea și celelalte societăți, poate servi drept bază pentru o tactică justă a clasei de avangardă. Toate clasele și toate țările nu sunt privite static, ci dinamic, adică nu în stare de nemișcare, ci în mișcare (ale cărei legi decurg din condițiile economice de existență ale fiecărei clase). Mișcarea, la rândul ei, este privită nu numai din punctul de vedere al trecutului, ci și din punctul de vedere al viitorului, și, totodată, nu potrivit concepției vulgare a „evoluționiștilor”, care văd numai schimbări lente, ci în chip dialectic: „În asemenea evoluții istorice, 20 de ani echivalează cu o zi — scria Marx lui Engels —, deși după aceea pot urma zile în care să se concentreze câte 20 de ani” („Corespondență”, vol. III, p. 127)³⁹. Pe fiecare treaptă de dezvoltare, în fiecare moment, tactica proletariatului trebuie să țină seama de această dialectică obiectivă inevitabilă a istoriei omenirii: pe de o parte, folosind pentru dezvoltarea conștiinței, a forței și a capacității de luptă a clasei de avangardă epocile de stagnare politică sau cele de dezvoltare în pas de melc, dezvoltare așa-zisă „pașnică”, iar pe de altă parte orientând întreaga muncă legată de această folosire în direcția „scopului final” al mișcării clasei date, dezvoltând la aceasta capacitatea necesară pentru rezolvarea practică a mărețelor sarcini în acele zile mari „în care se concentrează câte 20 de ani”. Două raționamente ale lui Marx prezintă o deosebită însemnătate în această privință: unul, din „Mizeria filozofiei”, în legătură cu lupta economică și cu lupta organizațiilor economice ale proletariatului, și altul, din „Manifestul Comunist”, în legătură cu sarcinile politice ale proletariatului. Primul raționament sună astfel: „Marea industrie concentrează într-un singur loc o mulțime de oameni care nu se cunosc între ei. Concurența face ca interesele lor să nu coincidă; dar pentru menținerea salariului — interesul lor comun față de patron —, îi unește aceleași idei de împotrivire: coalizare... Coalitiile, la început izolate, se grupează, și, în lupta împotriva capitalului întotdeauna unit, menținerea asociației devine pentru ei mult mai însemnată decât menținerea salariului... În această luptă — adevărat război civil — se îmbină și se dezvoltă toate elementele pentru viitoarea bătălie. Odată ajunsă la acest punct, asociația capătă un caracter politic”⁴⁰. Avem expuse aici programul și tactica luptei economice și a mișcării sindicale pentru câteva decenii, pentru întreaga epocă îndelungată de pregătire a forțelor proletariatului „în vederea viitoarei bătălii”. Pe lângă acest program

³⁹ Ibid., vol. 30, p. 302.

⁴⁰ Ibid., vol. 4, p. 177.

trebuie menționate și numeroasele indicații ale lui Marx și Engels bazate pe exemplul mișcării muncitorești engleze și care arată că „prosperitatea” industrială dă naștere unor încercări „de a corupe pe muncitori” („Correspondența cu Engels”, I, 136), de a-i abate de la luptă; că în general această prosperitate „demoralizează pe muncitori” (II, 218); că proletariatul englez „se îmburghezește” — „cea mai burgheză națiune” (cea engleză) „vrea, pare-se, ca în cele din urmă să aibă alături de burghezie o aristocrație burgheză și un proletariat burghez” (II, 290); că „energia” lui „revoluționară” dispare (III, 124); că va trebui să așteptăm un timp mai mult sau mai puțin îndelungat până ce „muncitorii englezi vor scăpa de aparenta lor îmburghezire” (III, 127); că mișcării muncitorești engleze îi lipsește „înflăcărarea cartiștilor” (1866; III, 305); că conducătorii mișcării muncitorești engleze se formează după un tip intermediar „între burghezii radicali și muncitori” (despre Holyoake, IV, 209); că, datorită situației de monopol a Angliei și atâta timp cât această situație de monopol se va menține, „nu e nimic de făcut cu muncitorii englezi” (IV, 433). Tactica luptei economice în legătură cu evoluția generală (*și cu rezultatele*) mișcării muncitorești este tratată aici dintr-un punct de vedere remarcabil de larg, multilateral și dialectic, un punct de vedere cu adevărat revoluționar.

Cu privire la tactica luptei politice, „Manifestul Comunist” formulează teza fundamentală a marxismului: „comuniștii luptă pentru înfăptuirea scopurilor și intereselor imediate ale clasei muncitoare, dar ei reprezintă totodată și viitorul mișcării”. Iată de ce Marx susține în 1848, în Polonia, partidul „revoluției agrare”, „același partid care a organizat în 1846 răscoala de la Cracovia”⁴¹. În Germania, el susține, în 1848 și 1849, democrația revoluționară extremistă, fără să retracteze vreodată cele spuse atunci cu privire la tactică. El privea burghezia germană ca un element „dispus din capul locului să trădeze poporul” (numai alianța cu țărănimea ar fi putut îngădui burgheziei să-și îndeplinească în întregime sarcinile) „și să încheie un compromis cu reprezentantul încoronat al societății vechi”. Iată analiza generală pe care Marx o face situației de clasă a burgheziei germane în epoca revoluției burghezo-democratice, analiză care este, de altfel, un model de materialism ce consideră societatea în mișcare, și anume nu numai acea fațetă a mișcării legată *de trecut*: „... fără încredere în sine însăși, fără încredere în popor, mărând împotriva celor

⁴¹ Nota EP: Este vorba de răscoala cu caracter democratic și de eliberare națională din Republica Cracovia, care începând din 1815 se afla sub controlul Austriei, Prusiei și Rusiei. În timpul răscoalei, insurgenții au creat un guvern național, care a publicat un manifest prevăzând desființarea servituților feudale și făgăduind trecerea fără răscumpărare a pământului în proprietatea țăranilor. În alte apeluri, guvernul declara că se vor crea ateliere naționale, că în cadrul acestora se vor majora salariile și că se va institui egalitatea cetățenilor. În scurt timp însă, răscoala a fost înăbușită.

de sus, tremurând în fața celor de jos; ... înspăimântată de furtuna mondială; lipsită de orice energie și nefiind altceva decât un plagiat; ... fără inițiativă; ... un moșneag asupra căruia apasă un blestem, osândit să conducă și să abată, în interesul propriei sale senilități, primele impulsuri tinerești ale unui popor robust...” („Noua gazetă renană”, 1848; vezi „Scrieri postume”, vol. III, p. 212)⁴². Cu aproape 20 de ani mai târziu, Marx declară într-o scrisoare către Engels (III, 224) că revoluția de la 1848 a eșuat întrucât burghezia a preferat pacea în sclavie chiar și unei simple perspective de luptă pentru libertate. Când epoca revoluțiilor din 1848–1849 se încheiase, Marx ia atitudine împotriva oricărui joc de-a revoluția (Schapper–Willich și lupta împotriva lor), cerând ca munca să fie dusă cu pricepere în noua epocă, epocă ce pregătește în chip „pașnic” noi revoluții. Următoarea apreciere asupra situației din Germania făcută de Marx în 1856, în epoca celei mai crunte reacțiuni, arată în ce spirit concepea el această muncă: „Toată chestiunea în Germania va depinde de posibilitatea ca revoluția proletară să fie sprijinită de către o a doua ediție a războiului țărănesc german” („Correspondența cu Engels”, II, 108). Întrucât revoluția democratică (burgheză) nu fusese desăvârșită în Germania, Marx își îndreaptă întreaga atenție în ceea ce privește tactica proletariatului socialist asupra desfășurării energiei democratice a țărănimii. El socotea că „din punct de vedere obiectiv” Lassalle „a dat mișcarea muncitorească pe mâna Prusiei” (III, 210), între altele tocmai pentru că acesta manifesta prea multă îngăduință față de moșieri și față de naționalismul prusian. „Într-o țară eminamente agrară — scria Engels în 1865, în cursul unui schimb de idei cu Marx asupra unei declarații comune pe care urmau să o publice în presă, — nu este just să ataci în numele proletariatului industrial numai burghezia, fără a pomeni de «exploatarea» patriarhală «cu harapnicul» a muncitorilor agricoli de către nobilimea feudală” (III, 217). În perioada 1864–1870, când epoca desăvârșirii revoluției burghezo-democratice în Germania, epoca luptei claselor exploatatoare din Prusia și din Austria pentru o metodă sau alta de desăvârșire *de sus* a acestei revoluții se apropia de sfârșit, Marx nu numai că l-a condamnat pe Lassalle, care cocheta cu Bismarck, dar l-a corectat și pe Liebknecht, care căzuse în „austrofilie” și susținuse particularismul; Marx cerea să se aplice o tactică revoluționară, care să presupună o luptă necrutătoare atât împotriva lui Bismarck, cât și împotriva austrofilor, o tactică care să nu se adapteze „învingătorului”, adică iuncherului prusian, ci care să ducă la reînceperea imediată a luptei revoluționare împotriva acestuia *și pe terenul* creat de izbânzile militare ale prusienilor („Correspondența cu Engels”, III,

⁴² K. Marx, F. Engels. *Opere*, vol. 6, p. 120.

pp. 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440–441). În celebra adresă a Internaționalei din 9 septembrie 1870, Marx a pus în gardă proletariatul francez împotriva unei insurecții premature⁴³; dar când insurecția a izbucnit totuși (1871), Marx a salutat cu entuziasm inițiativa revoluționară a maseilor, care „au luat cerul cu asalt” (scrisoarea lui Marx către Kugelmann)⁴⁴. Înfrângerea acțiunii revoluționare în această situație, ca și în multe altele, constituia, din punctul de vedere al materialismului dialectic al lui Marx, în mersul general și în *deznodământul* luptei proletare un rău mai mic decât părăsirea pozițiilor, capitularea fără luptă; o astfel de capitulare ar fi demoralizat proletariatul, i-ar fi subminat capacitatea de luptă. Știind să prețuiască pe deplin folosirea mijloacelor legale de luptă în perioadele de stagnare politică și de dominație a legalității burgheze, Marx a condamnat cu asprime, în 1877–1878, după promulgarea legii excepționale împotriva socialiștilor⁴⁵, „frazologia revoluționară” a lui Most; dar într-un mod tot atât de vehement, dacă nu și mai vehement încă, a combătut el oportunismul, care cuprinsese atunci vremelnicele partide social-democrate oficiale, care n-a manifestat de la bun început destulă fermitate, destulă tenacitate, destul spirit revoluționar și destulă hotărâre spre a răspunde la legea excepțională prin luptă ilegală („Scrisorile lui Marx către Engels”, IV, pp. 397, 404, 418, 422, 424. Cf. și scrisorile către Sorge).

⁴³ Ibid., vol. 17, pp. 284–292.

⁴⁴ Ibid., vol. 33, p. 187.

⁴⁵ Nota EP: *Legea excepțională împotriva socialiștilor* a fost introdusă în Germania în 1878, de guvernul Bismarck, în vederea luptei împotriva muncitorilor și a mișcării socialiste. Prin această lege se interziceau toate organizațiile partidului social-democrat, organizațiile muncitorești de masă, presa muncitorească și erau confiscate publicațiile socialiste; social-democrații erau supuși persecuțiilor și expulzării. Sub presiunea mișcării muncitorești, care căpătase o mare amploare și devenea din ce în ce mai puternică, în 1890 legea excepțională împotriva socialiștilor a fost abrogată.

Capitolul 2

Friedrich Engels

*Ce inimă a încetat să bată!
Ce făclie a gândirii s-a stins.*⁴⁶

La 5 august stil nou (24 iulie) 1895 a încetat din viață, la Londra, Friedrich Engels. După prietenul său Karl Marx (decedat în 1883), Engels a fost cel mai de seamă om de știință și dascăl al proletariatului contemporan din întreaga lume civilizată. Din ziua în care soarta a făcut ca drumul lui Karl Marx să se întâlnească cu acela al lui Friedrich Engels, opera vieții celor doi prieteni a devenit opera lor comună. De aceea, spre a putea înțelege ce a făcut Friedrich Engels pentru proletariat, trebuie să ne dăm limpede seama de însemnătatea învățăturii și activității lui Marx în dezvoltarea mișcării muncitorești contemporane. Marx și Engels au fost primii care au arătat că clasa muncitoare, cu revendicările ei, este un produs necesar al ordinii economice contemporane, care, odată cu burghezia, creează și organizează în mod inevitabil proletariatul; ei au arătat că nu încercările binevoitoare ale unor generoși, ci lupta de clasă a proletariatului organizat va izbăvi omenirea de calamitățile în care se zbate acum. Marx și Engels au fost primii care, în lucrările lor științifice, au demonstrat că socialismul nu este născocirea unor visători, ci scopul final și rezultatul necesar al dezvoltării forțelor de producție în societatea contemporană. Întreaga istorie scrisă de până acum a fost istoria luptei de clasă, succesiunea dominației și a victoriilor unor clase sociale asupra altora. Și lucrurile vor continua să meargă astfel până când vor dispărea bazele luptei

⁴⁶ Nota EP: Versurile date ca motto la articolul „Friedrich Engels” sunt luate de V.I. Lenin din poezia lui N.A. Nekrasov „În amintirea lui Dobroliubov”.

de clasă și ale dominației de clasă: proprietatea privată și producția socială haotică. Interesele proletariatului reclamă desființarea acestor baze, și de aceea împotriva lor trebuie îndreptată lupta de clasă conștientă a muncitorilor organizați. Iar orice luptă de clasă este o luptă politică.

Aceste concepții ale lui Marx și Engels au fost însușite acum de întregul proletariat care luptă pentru eliberarea sa. Dar în anii de după 1840, când cei doi prieteni au început să activeze pe tărâmul literaturii socialiste și să participe la mișcările sociale din vremea lor, aceste concepții reprezentau ceva cu totul nou. Pe vremea aceea erau mulți oameni, cu și fără talent, cinstiți și necinstiți, care, antrenați în lupta pentru libertate politică, împotriva puterii absolute a regilor, poliției și popilor, nu vedeau antagonismul dintre interesele burgheziei și cele ale proletariatului. Acești oameni nici nu admiteau ideea că muncitorii ar putea acționa ca o forță socială de sine stătătoare. Pe de altă parte, existau mulți visători, adesea geniali, care credeau că nu trebuie decât să-i convingi pe cărmuitori, să convingi clasele dominante că orânduirea socială contemporană este nedreaptă, și atunci va putea fi lesne întronată pacea și prosperitatea generală pe pământ. Ei visau să ajungă la socialism fără luptă. În sfârșit, mai toți socialiștii de atunci și în general prietenii clasei muncitoare nu vedeau în proletariat decât o *plagă* și constatau cu groază că odată cu creșterea industriei crește și această plagă. De aceea cu toți se gândeau cum ar putea fi oprită dezvoltarea industriei și a proletariatului, cum ar putea fi oprită „roata istoriei”. În opoziție cu teama generală pe care o inspira dezvoltarea proletariatului, Marx și Engels și-au pus toate speranțele în creșterea neconținută a proletariatului. Cu cât proletarii vor fi mai numeroși, cu atât mai mare va fi forța lor ca clasă revoluționară, cu atât socialismul va fi mai aproape și mai posibil. În puține cuvinte, meritele lui Marx și Engels în fața clasei muncitoare pot fi exprimate astfel: ei au învățat clasa muncitoare să se cunoască pe sine și să dobândească conștiință de sine, iar în locul visurilor au pus știință.

Iată de ce numele și viața lui Engels trebuie să fie cunoscute de fiecare muncitor, iată de ce se cuvine ca în culegerea noastră, care, ca și toate publicațiile noastre, are ca scop trezirea conștiinței de clasă a muncitorilor ruși, să descriem pe scurt viața și activitatea lui Friedrich Engels, unul dintre cei doi mari dascăli ai proletariatului contemporan.

Engels s-a născut în 1820, la Barmen, în provincia renană a regatului prusian. Tatăl său era fabricant. În 1838, din motive de ordin familial, Engels a fost nevoit să părăsească băncile liceului fără să-l fi terminat și să intre funcționar la o casă de comerț din Bremen. Îndeletnicirile comerciale nu l-au împiedicat pe Engels să-și îmbogățească cunoștințele științifice și politice. Încă de pe băncile liceului, el s-a pătruns de ură împotriva absolutismului și

a samavolniciei birocraților. Studiul filozofiei l-a dus și mai departe. În filozofia germană domnea pe vremea aceea doctrina lui Hegel, și Engels deveni adeptul ei. Deși Hegel însuși fusese un admirator al statului prusian absolutist, în serviciul căruia a funcționat în calitate de profesor la Universitatea din Berlin, *doctrina* lui Hegel era o doctrină revoluționară. Încrederea lui Hegel în rațiunea umană și în drepturile ei, precum și teza fundamentală a filozofiei hegeliene că în univers are loc un proces permanent de schimbare și dezvoltare au făcut ca acei discipoli ai filozofului berlinez care nu voiau să se împace cu realitatea să ajungă la ideea că și lupta împotriva acestei realități, împotriva nedreptății existente și a răului care domnește în lume, își are rădăcina în legea universală a dezvoltării veșnice. Dacă totul se dezvoltă, dacă unele instituții sunt înlocuite prin altele, atunci de ce să dăinuie veșnic absolutismul regelui Prusiei sau al țarului Rusiei, îmbogățirea unei minorități înfime pe seama majorității imense, dominația burgheziei asupra poporului? Filozofia lui Hegel vorbea despre dezvoltarea spiritului și a ideilor, era o filozofie *idealistă*. Ea deducea din dezvoltarea spiritului dezvoltarea naturii, a omului și a relațiilor dintre oameni, a relațiilor sociale. Reținând ideea lui Hegel cu privire la procesul veșnic al dezvoltării⁴⁷, Marx și Engels au înlăturat concepția idealistă, bazată pe idei preconcepute; cercetând fenomenele vieții, ei s-au convins că nu dezvoltarea spiritului explică dezvoltarea naturii, ci, dimpotrivă, explicarea spiritului trebuie căutată în natură, în materie... În opoziție cu Hegel și cu ceilalți hegelieni, Marx și Engels au fost materialişti. Privind universul și omenirea prin prisma materialismului, ei au văzut că, după cum la baza tuturor fenomenelor naturii stau cauze materiale, tot astfel dezvoltarea societății omenеști este determinată de dezvoltarea unor forțe materiale, a forțelor de producție. De dezvoltarea forțelor de producție depind relațiile care se statornicesc între oameni în producția obiectelor necesare satisfacerii nevoilor omului. În aceste relații trebuie căutată explicarea tuturor fenomenelor vieții sociale, a năzuințelor, ideilor și legilor omenеști. Dezvoltarea forțelor de producție creează relații sociale bazate pe proprietatea privată, dar în prezent vedem că aceeași dezvoltare a forțelor de producție răpește majorității proprietatea și o concentrează în mâinile unei minorități înfime. Ea desființează proprietatea, baza ordinii sociale contemporane; ea însăși tinde spre același țel pe care și l-au propus socialiștii. Socialiștii trebuie doar să-și dea seama care forță socială, în virtutea situației ei în societatea contemporană, este interesată în înfăptuirea socialismului și să imprime acestei forțe

⁴⁷ Marx și Engels au arătat în repetate rânduri că, în ceea ce privește dezvoltarea lor intelectuală, ei datorează mult filozofilor germani, și în special lui Hegel. „Fără filozofia germană — spune Engels — n-ar fi existat nici socialismul științific”.

conștiința intereselor și a misiunii ei istorice. Această forță este proletariatul. Pe acesta Engels a ajuns să-l cunoască în Anglia, în centrul industriei engleze, la Manchester, unde se mutase în 1842, intrând în serviciul casei de comerț la care era asociat tatăl său. Engels nu se limita să stea în birourile fabricii; el cutreiera cartierele murdare în care se adăposteau muncitorii și a văzut cu propriii săi ochi mizeria și suferințele lor. Dar, nemulțumindu-se cu constatările sale personale, el a citit tot ce s-a scris până la el cu privire la situația clasei muncitoare din Anglia și a studiat cu cea mai mare atenție toate documentele oficiale care-i erau accesibile. Rodul acestor studii și constatări a fost cartea „Situația clasei muncitoare din Anglia”, apărută în 1845. Am arătat mai sus în ce constă principalul merit al lui Engels ca autor al „Situației clasei muncitoare din Anglia”. Și până la Engels s-au găsit foarte mulți care să descrie suferințele proletariatului, arătând că trebuie ajutat. Dar Engels a fost *primul* care a spus că proletariatul *nu este numai* o clasă care suferă; că tocmai rușinoasa situație economică în care se află proletariatul îl împinge în mod irezistibil înainte și-l determină să lupte pentru eliberarea sa definitivă. Iar proletariatul care luptă *se va ajuta singur*. Mișcarea politică a clasei muncitoare va face ca muncitorii să ajungă în mod necesar la conștiința faptului că ei nu au altă ieșire decât socialismul. Pe de altă parte, socialismul va deveni o forță numai atunci când va ajunge să fie țelul luptei *politice a clasei* muncitoare. Iată ideile fundamentale ale cărții lui Engels despre situația clasei muncitoare din Anglia, idei care sunt acum un bun al întregului proletariat conștient, angajat pe calea luptei, dar care pe atunci erau cu totul noi. Aceste idei au fost expuse într-o carte captivantă, plină de cele mai autentice și mai zguduitoare tablouri din viața de mizerie a proletariatului englez. Această carte a fost un cumplit rechizitoriu împotriva capitalismului și a burgheziei. Ea a produs o impresie foarte puternică. Cartea lui Engels a început să fie citată pretutindeni ca una care oglindește în modul cel mai veridic situația proletariatului contemporan. Și, într-adevăr, nici până în 1845 și nici mai târziu n-a mai apărut o descriere atât de vie și de veridică a vieții de mizerie a clasei muncitoare.

Engels a devenit socialist abia în Anglia. La Manchester el a venit în contact cu militanții mișcării muncitorești engleze din acea vreme și a început să colaboreze la diverse publicații socialiste engleze. În 1844, pe când se întorcea în Germania, el s-a oprit la Paris, unde a făcut cunoștință cu Marx, cu care intrase în corespondență încă mai înainte. La Paris, sub influența socialiștilor francezi și a vieții din Franța, Marx devenise și el socialist. Aici cei doi prieteni au scris împreună cartea „Sfânta familie, sau critica criticii critice”. În această carte, care a apărut cu un an înaintea „Situației clasei muncitoare din Anglia” și care în cea mai mare parte a fost scrisă de Marx, au fost puse

bazele socialismului materialist revoluționar, ale cărui idei principale le-am expus mai sus. „Sfânta familie” este o denumire ironică dată filozofilor frații Bauer și adeptilor lor. Acești domni propovăduiau o critică care se considera mai presus de orice realitate, mai presus de partide și de politică, care nega orice activitate practică și care nu făcea decât să contemple „în mod critic” lumea înconjurătoare și evenimentele care au loc în ea. Domnii Bauer priveau de sus proletariatul, văzând în el o masă necritică. Marx și Engels s-au ridicat cu hotărâre împotriva acestui curent absurd și dăunător. În numele personalității umane reale, în numele muncitorului, călcat în picioare de clasele dominante și de stat, ei proclamă, în locul contemplării, lupta pentru o mai bună orânduire a societății. Forța capabilă să ducă o asemenea luptă și având interesul s-o ducă, ei o văd, firește, în proletariat. Încă înainte de „Sfânta familie”, Engels a publicat în „Revista franco-germană” a lui Marx și Ruge o lucrare intitulată „Schita unei critici a economiei politice”, în care a analizat, din punctul de vedere al socialismului, fenomenele principale ale ordinii economice contemporane, arătând că ele constituie consecințe necesare ale dominației proprietății private. Contactul cu Engels a contribuit incontestabil ca Marx să se decidă să studieze economia politică, știința în care lucrările sale au produs o adevărată revoluție.

Din 1845 până în 1847 Engels a stat la Bruxelles și la Paris, îmbinând studiile științifice cu activitatea practică în mijlocul muncitorilor germani din aceste orașe. Aici, Marx și Engels au înnodat legături cu organizația secretă germană „Liga comunistilor”⁴⁸, care i-a însărcinat să expună principiile fundamentale ale socialismului elaborat de ei. Astfel s-a născut celebrul „Manifest al Partidului Comunist” al lui Marx și Engels, publicat în 1848. Această carică valorează cât volume întregi: spiritul ei animă și călăuzește până în ziua

⁴⁸ Nota EP: „Liga comunistilor” — prima organizație internațională a proletariatului revoluționar. Crearea „Ligii” a fost precedată de o muncă intensă depusă de Marx și Engels în vederea unirii ideologice și organizatorice a socialiștilor și muncitorilor din toate țările. La începutul anului 1847 Marx și Engels au aderat la asociația secretă germană „Liga celor drepti”. La începutul lunii iunie 1847 a avut loc la Londra congresul „Ligii celor drepti”, la care asociația și-a schimbat denumirea în „Liga comunistilor”; vechea lozincă confuză — „Toți oamenii sunt frați!” — a fost înlocuită cu lozincă internaționalistă de luptă — „Proletari din toate țările, uniți-vă!”

„Liga comunistilor” își punea drept scop răsturnarea burgheziei, desființarea societății vechi, burgheze, bazate pe antagonismul dintre clase și crearea unei societăți noi, fără clase și fără proprietate privată. Marx și Engels au participat la lucrările Congresului al doilea al „Ligii”, care a avut loc la Londra în noiembrie-decembrie 1847, și din însărcinarea lui au scris programul „Ligii” — „Manifestul Partidului Comunist”, apărut în februarie 1848. „Liga comunistilor” a avut un rol istoric important ca școală a revoluționarilor proletari, ca germen al partidului proletar și precursor al „Asociației Internaționale a Muncitorilor” (Internaționala I); a existat până în noiembrie 1852.

de azi întregul proletariat organizat și luptător al lumii civilizate.

Revoluția din 1848, care a izbucnit întâi în Franța și apoi s-a extins și în alte țări vest-europene, i-a adus pe Marx și pe Engels în patrie. Aici, în Prusia renană, ei au condus ziarul democrat „Noua gazetă renană”⁴⁹, care apărea la Colonia. Cei doi prieteni au fost sufletul tuturor aspirațiilor democrat-revoluționare în Prusia renană. Cât timp a existat cea mai mică posibilitate, ei au luptat în apărarea intereselor poporului și ale libertății împotriva forțelor reacționare. După cum se știe, reacțiunea a învins. „Noua gazetă renană” a fost interzisă. Marx, care în timpul cât trăise în străinătate ca emigrant pierduse cetățenia prusiană, a fost expulzat, iar Engels a participat la insurrecția armată a poporului, a luat parte la trei bătălii pentru libertate, iar după înfrângerea răsculaților s-a refugiat în Elveția și de acolo la Londra.

La Londra s-a stabilit și Marx. Engels redeveni curând funcționar, iar ulterior și asociat al casei comerciale din Manchester în serviciul căreia se aflase în primii ani de după 1840. Până în 1870 el a locuit la Manchester, iar Marx la Londra, ceea ce nu i-a împiedicat însă să fie în cel mai strâns contact spiritual: își scriau aproape zilnic. În această corespondență, cei doi prieteni făceau un schimb reciproc de păreri și de cunoștințe, continuând să elaboreze în comun socialismul științific. În 1870 Engels s-a mutat la Londra, și până la 1883, când a încetat din viață Marx, a continuat viața lor spirituală comună, plină de muncă încordată. Roadele acestei munci au fost — din partea lui Marx — „Capitalul”, cea mai monumentală operă de economie politică a secolului nostru, iar din partea lui Engels — o serie întreagă de lucrări de proporții mai mari sau mai reduse. Marx s-a ocupat cu analiza fenomenelor complexe ale economiei capitaliste. În lucrări scrise la un nivel destul de accesibil și având adeseori un caracter polemic, Engels a cercetat, în lumina concepției materialiste a istoriei și a teoriei economice a lui Marx, cele mai generale probleme ale științei și diferite fenomene din domeniul trecutului și al prezentului. Dintre aceste lucrări ale lui Engels menționăm: lucrarea polemică împotriva lui Dühring (în care sunt analizate probleme deosebit de importante din dome-

⁴⁹ Nota EP: „Neue Rheinische Zeitung” („Noua gazetă renană”) a apărut la Colonia în perioada 1 iunie 1848–19 mai 1849. Conducătorii ziarului au fost K. Marx și F. Engels; redactor-șef a fost Marx. Acest ziar, spune Lenin, a fost „organul cel mai bun, neîntrecut al proletariatului revoluționar”; prin conținutul său, el a avut rolul de educator al masei populare, ridicându-le la luptă împotriva contrarevoluției și exercitându-și influența în întreaga Germanie. Poziția hotărâtă și intransigentă a „Noii gazete renane”, internaționalismul ei combativ au făcut ca, chiar din primele luni de existență, să devină obiectul unei campanii de atacuri din partea presei feudal-monarhiste și burgheze liberale, precum și al unei prigoane crâncene din partea guvernului. Expulzarea lui Marx de către guvernul prusac și măsurile represive luate împotriva celorlalți redactori au dus la încetarea apariției ziarului.

niul filozofiei, al științelor naturii și al științelor sociale)⁵⁰, „Originea familiei, a proprietății private și a statului” (tradusă în limba rusă și editată la Petersburg, ed. a 3-a, 1895), „Ludwig Feuerbach” (tradusă în limba rusă, cu adnotări, de G. Plehanov, Geneva, 1892), un articol asupra politicii externe a guvernului rus (tradus în limba rusă și publicat în numerele 1 și 2 ale revistei „Soțial-Democrat”⁵¹, care apărea la Geneva), articole remarcabile în legătură cu problema locuințelor, în sfârșit două articole mici, dar foarte valoroase, despre dezvoltarea economică a Rusiei („Friedrich Engels despre Rusia”, tradus în limba rusă de V.I. Zasulici, Geneva, 1894). Marx a murit înainte de a fi reușit să dea o formă definitivă monumentalei sale opere, consacrată cercetării capitalului. În ciornă însă ea era gata; de aceea, după moartea prietenului său, Engels a luat asupra sa greaua muncă de a pregăti pentru tipar și de a publica volumele al II-lea și al III-lea ale „Capitalului”. În 1885 el a publicat volumul al II-lea, iar în 1894 volumul al III-lea (el nu a mai avut timp să pregătească pentru tipar și volumul al IV-lea⁵²). Pregătirea pentru tipar a acestor două volume a necesitat foarte multă muncă. Social-democratul austriac Adler a remarcat pe bună dreptate că, prin publicarea volumelor al II-lea și al III-lea ale „Capitalului”, Engels a ridicat genialului său prieten un monument măreț, pe care, fără să vrea, a incrustat cu litere de neșters propriul său nume. Într-adevăr, aceste două volume ale „Capitalului” sunt opera amândurora, a lui Marx și Engels. Străvechi legende ne vorbesc despre emoționante exemple de prietenie. Proletariatul european poate să spună că știința lui a fost creată de doi savanți și luptători ale căror legături întrec cele mai emoționante legende antice despre prietenie între oameni. Engels i-a dat întotdeauna — și, în general, pe bună dreptate — întâietate lui Marx. „Cât

⁵⁰ Este o carte extrem de bogată în conținut și foarte instructivă. Din păcate, în limba rusă s-a tradus din ea doar o parte redusă, continuând o schiță istorică a dezvoltării socialismului.

⁵¹ Nota EP: „Soțial-Democrat” („Social-democratul”) — revistă literară și politică; a fost editată în străinătate (la Londra și la Geneva) în anii 1890–1892 de grupul „Eliberarea muncii” și a avut un mare rol în răspândirea ideilor marxismului în Rusia; au apărut în total patru numere. Principalii colaboratori la revista „Soțial-Democrat” au fost G.V. Plehanov, P.B. Axelrod, V.I. Zasulici.

⁵² Nota EP: Volumul al IV-lea al „Capitalului” Lenin numește, în conformitate cu indicația lui F. Engels, lucrarea lui K. Marx „Teorii asupra plusvalorii”, scrisă în anii 1862–1863. În prefața la volumul al II-lea al „Capitalului”, Engels scria: „Îmi propun să public ca a IV-a carte a «Capitalului» partea critică a acestui manuscris («Teorii asupra plusvalorii»), după ce voi fi înlăturat numeroasele pasaje privind probleme deja rezolvate în cartea a II-a și a III-a”. Dar Engels n-a mai apucat să pregătească pentru tipar volumul al IV-lea al „Capitalului”. Pentru prima oară „Teoriile asupra plusvalorii” au fost publicate în limba germană sub îngrijirea lui Kautsky în anii 1905–1910. În această ediție au fost încălcate cerințele elementare ale unei publicări științifice a textului și denaturate o serie de teze ale marxismului.

timp a trăit Marx — scria el unui vechi prieten — eu am fost vioara a doua”. Dragostea lui pentru Marx în timpul vieții acestuia și venerarea memoriei lui după moarte nu cunoșteau margini. Acest luptător aspru și acest gânditor sever știa să iubească din toată inima.

După mișcarea din anii 1848–1849, aflându-se în exil, Marx și Engels nu s-au ocupat numai cu știința. Marx a creat în 1864 „Asociația Internațională a Muncitorilor”, pe care a condus-o 10 ani de-a rândul. Engels a participat și el îndeaproape la activitatea acestei asociații. Activitatea „Asociației internaționale”, menită, în concepția lui Marx, să reunească pe proletarii din toate țările, a avut o mare însemnătate în dezvoltarea mișcării muncitorești. Dar nici după încetarea activității „Asociației internaționale” în deceniul al 8-lea rolul unificator al lui Marx și Engels nu a luat sfârșit. Dimpotrivă, se poate spune că însemnătatea lor ca conducători spirituali ai mișcării muncitorești a crescut mereu, pentru că mișcarea însăși creștea neconținut. Rămas singur după moartea lui Marx, Engels a continuat să fie sfătuitorul și conducătorul socialiștilor europeni. Lui i se adresau pentru sfaturi și directive, în egală măsură, atât socialiștii germani, a căror forță, cu toate persecuțiile din partea stăpânirii, creștea rapid și neconținut, cât și reprezentanții țărilor înapoiate, de pildă spaniolii, românii, rușii, care trebuiau să-și chibzuiască și să-și măsoare primii lor pași. Cu toții sorbeau din bogata comoară de cunoștințe și de experiență a bătrânului Engels.

Marx și Engels, care cunoșteau amândoi limba rusă și citeau cărți rusești, au purtat un viu interes Rusiei, au urmărit cu simpatie mișcarea revoluționară rusă și au întreținut legături cu revoluționarii ruși. Amândoi au devenit socialiști după ce mai înainte fuseseră *democrați*, și sentimentul democratic al *urii* împotriva samavolniciei politice era extrem de viu în inimile lor. Acest sentiment politic nemijlocit, îmbinat cu profunda înțelegere teoretică a legăturii dintre samavolnicia politică și asuprirea economică, precum și bogata lor experiență de viață, i-a făcut pe Marx și Engels să fie deosebit de sensibili tocmai sub raport *politic*. De aceea lupta eroică a unui mic mănunchi de revoluționari ruși împotriva puternicei cârmuii țariste a găsit în inimile acestor încercați revoluționari un ecou deosebit de viu. Dimpotrivă, tendința de a ignora, de dragul unor preținse avantaje economice, sarcina cea mai imediată și mai importantă a socialiștilor ruși — cucerirea libertății politice — le părea în mod firesc suspectă și era chiar socotită de ei ca o trădare a marilor cauze a revoluției sociale. „Eliberarea proletariatului trebuie să fie opera clasei muncitoare însăși” — iată ce ne învață neîncetat Marx și Engels. Or, spre a putea lupta pentru emanciparea sa economică, proletariatul trebuie să-și cucerească anumite drepturi *politice*. Pe lângă aceasta, atât Marx cât și Engels vedeau limpede că revoluția politică din Rusia va avea o însemnătate

uriasă și pentru mișcarea muncitorească din Europa occidentală. Rusia absolutistă a fost întotdeauna un reazem al întregii reacțiuni europene. Situația internațională deosebit de avantajoasă în care a fost pusă Rusia de războiul din 1870, care a instaurat pentru mult timp discordia între Germania și Franța, n-a făcut, desigur, decât să sporească însemnătatea Rusiei țariste ca forță reacționară. Numai o Rusie liberă, care nu va trebui nici să asuprească pe polonezi, finlandezi, germani, armeni și alte popoare mici, nici să asmută în permanență Franța și Germania una împotriva celeilalte, va permite Europei contemporane să respire ușurată de povara pregătirilor de război, va slăbi pozițiile tuturor elementelor reacționare din Europa și va spori forța clasei muncitoare din Europa. De aceea Engels dorea cu ardoare, și din punctul de vedere al succeselor mișcării muncitorești din Occident, înscăunarea libertății politice în Rusia. În persoana lui Engels, revoluționarii ruși au pierdut pe cel mai bun prieten al lor.

Veșnică fie amintirea lui Friedrich Engels, marele luptător și dascăl al proletariatului!

Capitolul 3

Destinele istorice ale învățăturii lui Karl Marx

Esențialul în învățătura lui Karl Marx este lămurirea rolului istoric mondial al proletariatului, acela de făuritor al societății socialiste. Mersul evenimentelor în întreaga lume a confirmat oare această învățătură după ce a fost expusă de Marx?

Marx a formulat-o pentru prima oară în 1844. „Manifestul Comunist” al lui Marx și Engels, care a apărut în 1848, cuprinde o expunere armonioasă și sistematică, până în prezent cea mai bună a acestei învățături. Istoria universală de după 1848 se împarte în trei perioade principale distincte:

1. de la revoluția din 1848 până la Comuna din Paris (1871);
2. de la Comuna din Paris până la revoluția rusă (1905);
3. perioada de după revoluția rusă.

Să aruncăm o privire asupra destinului pe care l-a avut învățătura lui Marx în fiecare din aceste perioade.

I

La începutul primei perioade, învățătura lui Marx nu este nicidecum dominantă. Ea nu reprezintă decât una din extrem de numeroasele fracțiuni sau curente ale socialismului. Dominante sunt acele forme ale socialismului care,

în linii mari, sunt înrudite cu narodnicismul de la noi: neînțelegerea bazei materialiste a dezvoltării istorice, nepriceperea de a defini rolul și însemnătatea fiecărei clase a societății capitaliste, tendința de a masca esența burgheză a transformărilor democratice prin diferite fraze pretins socialiste despre „popor”, „dreptate”, „drept” etc.

Revoluția din 1848 dă o lovitură de moarte tuturor acestor forme gălăgioase, pestrițe, țipătoare ale socialismului *premarxist*. În toate țările, revoluția ne arată *în acțiune* diferitele clase ale societății. Masacrarea muncitorilor de către burghezia republicană în zilele din iunie 1848, la Paris, precizează definitiv natura socialistă a proletariatului și *numai* a proletariatului. Burghezia liberală se teme de o sută de ori mai mult de independența acestei clase decât de oricare reacțiune. Lașul liberalism se ploconeste în fața reacțiunii. Țărăniimea se mulțumește cu lichidarea rămășițelor feudalismului și trece de partea ordinii, numai rareori mai oscilează între *democrația muncitorească* și *liberalismul burghez*. Toate teoriile despre un socialism situat *în afara* claselor și despre o politică *în afara* claselor nu sunt altceva decât vorbe goale.

Comuna din Paris (1871) desăvârșește această dezvoltare a transformărilor burgheze; republica datorește consolidarea ei, adică a acelei forme de organizare a statului în care relațiile de clasă apar în forma cea mai fățișă, numai eroismului proletariatului.

În toate celelalte țări europene, o dezvoltare mai confuză și mai puțin desăvârșită duce la formarea aceleiași societăți burgheze. La sfârșitul primei perioade (1848–1871), perioadă de furtuni și revoluții, socialismul *premarxist* *dispare*. Iau naștere partide *proletare* de sine stătătoare: Internaționala I (1864–1872) și social-democrația germană.

II

A doua perioadă (1872–1904) se deosebește de cea dintâi prin caracterul ei „pașnic”, prin lipsa de revoluții. Apusul a terminat cu revoluțiile burgheze. Răsăritul nu a ajuns încă la ele.

Apusul intră în faza pregătirii „pașnice” în vederea perioadei viitoarelor transformări. Pretutindeni se formează partide socialiste având o bază proletară, care învață să folosească parlamentarismul burghez, să-și creeze o presă cotidiană proprie, instituții culturale proprii, syndicate proprii, cooperative proprii. Învățătura lui Marx repurtează o victorie deplină și *pătrunde în mase tot mai largi*. Procesul selecționării și acumulării forțelor proletariatului, al pregătirii lui în vederea viitoarelor bătălii înaintează încet, dar sigur.

Dialectica istoriei este de așa natură, încât izbânda teoretică a marxismu-

lui silește pe dușmanii lui *să se deghizeze* în marxiști. Liberalismul, putred pe dinăuntru, încearcă să reînvie sub forma *oportunistului* socialist. Perioada de pregătire a forțelor în vederea marilor bătălii este interpretată de dușmanii marxismului ca o renunțare la aceste bătălii. Îmbunătățirea situației robilor în vederea luptei împotriva robiei salariate este interpretată de ei în sensul vânzării de către robi a drepturilor lor la libertate pentru un gologan. Ei propovăduiesc cu lașitate „pacea socială” (adică pacea cu sclavagismul), renunțarea la lupta de clasă etc. Ei au foarte mulți partizani printre parlamentarii socialiști, printre funcționarii de tot felul ai mișcării muncitorești și în rândurile intelectualilor „simpatizanți”.

III

Nici nu apucară bine oportuniștii să se laude cu „pacea socială” și cu faptul că sub „democrație” furtunile nu sunt o necesitate, și în Asia apărură un nou izvor de uriașe furtuni mondiale. Revoluției ruse îi urmară revoluțiile turcă, persană, chineză. Epoca în care trăim acum este tocmai o epocă de furtuni de acest fel și de „ricșări” a acestora asupra Europei. Oricare ar fi soarta marii republici chineze, pe care se pregătesc s-o sfâșie diferite hiene „civilizate”, nicio putere din lume nu va putea restabili vechiul feudalism în Asia și nu va putea șterge de pe fața pământului democratismul eroic al maselor populare din țările asiatice și semiasiatice.

Unii oameni ce nu dau destulă atenție condițiilor în care are loc pregătirea și dezvoltarea luptei de masă au fost aduși la disperare și la anarhism de lungile amânări ale luptei hotărâtoare împotriva capitalismului în Europa... Acum vedem ce dovadă de miopie și de lașitate constituie disperarea anarhistă.

Faptul că 800 000 000 de oameni din Asia au fost atrași în lupta pentru aceleași idealuri care-i animă și pe cei din Europa trebuie să ne insuflă optimism, și nu disperare.

Revoluțiile din Asia au scos la iveală aceeași lipsă de caracter și aceeași ticăloșie a liberalismului, aceeași însemnătate excepțională a poziției de sine stătătoare a maselor democratice, aceeași delimitare precisă a proletariatului de burghezia de orice fel. Cel care, după experiența din Europa și din Asia, mai vorbește despre o politică *în afara* claselor și despre un socialism *în afara* claselor, acela trebuie pur și simplu pus într-o cușcă și expus alături de vreun cangur australian.

După Asia a început să se miște și Europa, dar nu în maniera asiatică. Perioada „pașnică” dintre 1872 și 1904 s-a încheiat pentru totdeauna. Scumpetea și jugul trusturilor provoacă o nemaipomenită ascuțire a luptei econo-

mice, ascuțire care i-a urnit din loc până și pe muncitorii englezi, cei mai pervertiți de către liberalism. Sub ochii noștri chiar și în Germania, țara burghezo-iuncherească cea mai „de neclintit”, se coace o criză politică. Înarmările febrile și politica imperialismului fac ca în Europa de azi să domnească o „pace socială” care seamănă foarte mult cu un butoi de pulbere. În același timp, descompunerea *tuturor* partidelor burgheze și maturizarea proletariatului progresează neîncetat.

După apariția marxismului, fiecare din aceste trei mari perioade din istoria universală i-a adus noi confirmări și noi triumfuri. Dar un triumf și mai mare îi va aduce marxismului, ca doctrină a proletariatului, perioada istorică ce se apropie.

